

شرح‌های مثنوی مولوی در آسیای صغیر

فربیا شکوهی*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۵/۱۰ (صفحه: ۹۵-۱۲۸)

** «تا جان آدمی از همه مجرد نشود و موحد نگردد، از مثنوی مولانا بوی نبرد.»

تقدیم به مثنوی‌پژوه فرهیخته، استاد محمدعلی موحد

چکیده: تأثیر آموزه‌های مولانا جلال‌الدین بلخی بر جریان‌های فکری زمان خود و گسترش آن در دوره‌های بعدی سبب شد مثنوی او از شروع نظم آن در قرن هفتم هجری تاکنون بارها در ایران، شبه قاره هند و آسیای صغیر (آناتولی) تصحیح، شرح و چاپ شود. افزون بر این، مثنوی بارها به زبان‌های مختلف از جمله ترکی، عربی، اردو، پنجابی در شرق؛ و انگلیسی، فرانسوی، آلمانی در غرب ترجمه و شرح شده و گزیده‌ها و فرهنگنامه‌های بسیاری بر آن نوشته شده است. مولوی بخش بزرگی از زندگی خود را در قونیه سپری کرد و آثار خود را نیز در همان جا پدید آورد، ترکان آسیای صغیر، به واسطه همین قربات مکانی، با مولانا و مثنوی او بسیار مأنوس بودند و در نتیجه در فاصله قرن هشتم تا چهاردهم هجری/ چهاردهم تا نیمه قرن بیستم میلادی (سال ۱۹۵۰م)، یعنی از دوران عثمانی تا سال‌های آغازین جمهوری، برای فهم بهتر مثنوی به شرح و ترجمه آن روی آوردند. از شمار فراوان ترجمه و شرح‌های مثنوی در آناتولی، تنها معدودی در ایران شناخته، ترجمه و یا منتشر شده‌اند. در این جستار شرح‌های مثنوی در آسیای صغیر، در دو دسته شرح کامل مثنوی و شرح بخشی از مثنوی، معرفی و بررسی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: مثنوی، مولوی، شرح، ترجمه، آسیای صغیر.

* استادیار فرهنگستان زبان و ادب فارسی
** سپهسالار، فریدون بن احمد، رساله سپهسالار در مناقب حضرت خداوندگار، به کوشش محمد افشین‌وفایی، سخن، تهران ۱۳۸۵، ص ۶۱.

۱ مقدمه

شرح و تفسیر مثنوی مولوی از سابقه‌ای دیرین برخوردار است؛ چنان‌که مولوی خود نخستین بار پاره‌ای از دشواری‌های مثنوی را، به درخواست مریدان، در مکتوبات، شرح کرد. پس از درگذشت مولوی، شوق درک مثنوی در میان یاران و شاگردان او بالا گرفت. فرزند او سلطان‌ولد (وفات: ۶۲۳ق)، با برپایی مجالسی به شرح و تفسیر پاره‌ای از ابیات مثنوی پرداخت و «کلام پدر خود را به فصاحت لسان و صاحب بیان تقریر می‌فرمود و در شرح اسرار و تفسیر اخبار، ید بیضا می‌نمود و تمامت ممالک روم را در خلفای کرام پر کرده، تحقیق اسرار خاندان صدیق را شایع گردانید» (بهاء‌الدین ولد: ۱۶). ولدنامه یا ابتدائیه سلطان‌ولد^۱ را، چنان‌که استاد موحد (ص ۲۹) به درستی یادآور شده‌اند، می‌توان ذیلی بر مثنوی دانست. مشهور است دقایق الحقایق^۲ احمد رومی (وفات: ۷۲۵ق)، که در پاسخ به مثنوی مولانا و به تقلید از آن در ۷۲۰ق سروده شد، نخستین گام در شرح مثنوی است^۳. با این حال، قدیم‌ترین شرح مکتوب موجود به زبان فارسی، دو شرح متعلق به حوزه فرهنگی خراسان و ماوراءالنهر در قرن نهم هجری است نوشته کمال‌الدین حسین بن حسن خوارزمی (مقتول: ۸۴۰ق)، شاعر و از عارفان طریقت کبرویه: یکی کنوزالحقائق فی رموز الدقائق^۴، نخستین شرح منظوم مثنوی و دیگری شرحی تفصیلی بر سه دفتر نخست مثنوی به نثر با عنوان جواهرالاسرار و زواهرالانوار^۵. هم‌زمان در هند، پاکستان، افغانستان، مصر و ترکیه، و از قرن دوازدهم هجری / هجدهم میلادی به بعد در کشورهای اروپایی نیز شرح و ترجمه مثنوی رونق بسیار یافت. اما بی‌تردید بیشترین پژوهش در زمینه مثنوی مولوی در سه کشور ایران^۶، ترکیه و شبه قاره هند صورت گرفته که حاصل آن به صورت نسخه خطی،

۱. مثنوی ولدنامه به اهتمام جلال‌الدین همایی تصحیح و در سال ۱۳۱۵ش در تهران به چاپ رسید.

۲. دقایق الحقایق به کوشش سیدمحمدرضا جلالی نائینی و محمد شیروانی، از سوی شورای عالی فرهنگ و هنر، مرکز مطالعات و هماهنگی فرهنگی در ۱۳۵۴ش در تهران منتشر شد.

۳. اگرچه فروزانفر اشعار این کتاب را سست ارزیابی کرده، اما در شرح خود بر مثنوی از آن به مثابه نخستین شرح مثنوی بهره برده است (← فروزانفر ۲: ۱/ ۵۵). در مقابل آفونس هیمر این کتاب را از نخستین آثاری دانسته است که شعر مولانا عنصر اصلی آن را تشکیل می‌دهد بدون آنکه خود ابیات موضوع شرح و تفسیر باشند (هیمر: ۱۴۰-۱۴۱).

۴. تاکنون یک نسخه خطی از کنوز الحقائق شناسایی شده که در موزه توفیابوسرای به شماره ۱۴۶۵ نگهداری می‌شود. ۵. جواهرالاسرار، نخست به صورت سه مجلد در یک جلد در ۱۳۱۲ق / ۱۸۹۳م در لکهنو منتشر شد. این کتاب در ایران به تصحیح محمدجواد شریعت در ۱۳۶۲ش در اصفهان و مجلد دوم کتاب در ۱۳۶۶ش و سرانجام کل اثر (تا پایان دفتر سوم) در چهار مجلد در ۱۳۸۴ش به چاپ رسید.

۶. آخرین تصحیح مثنوی در ایران، پس از مثنوی چاپ نیکلسون در ۱۹۲۵-۱۹۴۰م، به اهتمام استاد محمدعلی موحد، عضو پیوسته فرهنگستان، فراهم آمده که هم اکنون از سوی انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی و انتشارات هرمس زیر چاپ است (درباره این تصحیح ← موحد: ۱۱-۲۵).

سنگی، چاپی و یا تصحیح، ترجمه، شرح، گزیده و نیز شمار زیادی کتاب و مقاله تحقیقی به چاپ رسیده است. در ایران از اوایل قرن حاضر، سنت شرح‌نویسی بر متون ادبی ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در مطالعه و شناخت بهتر متون کهن فارسی بوده است و محققان برجسته و نامدار با رویکردهای متفاوت ادبی، عرفانی، فلسفی و تطبیقی به شرح مثنوی و رفع ابهامات و دشواری‌های آن پرداخته‌اند. در این میان، به اجماع محققان، شرح استاد بدیع‌الزمان فروزانفر (شامل شرح دفتر اول مثنوی در سه مجلد) مهم‌ترین شرحی است که در عصر حاضر بر مثنوی نوشته شده است.^۱ ویژگی بارز شرح فروزانفر بهره‌گیری شارح از آثار مولانا و ادبیات مولویه است. با درگذشت فروزانفر، ادامه این شرح به همت سیدجعفر شهیدی به پایان رسید.^۲

۲ پیشینه تحقیق

پیش‌تر، در ایران، برای معرفی شرح‌های مثنوی در ترکیه، آثاری چند به زبان فارسی به قلم برخی محققان، نوشته شده، از جمله: منوچهر مرتضوی، «تحلیل یکی از تمثیلات مثنوی»^۳؛ سلماسی‌زاده، «ترجمه و شرح مثنوی شریف»^۴؛ محمد امین ریاحی، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی^۵؛ توفیق سبحانی، «بررسی آخرین شرح مثنوی در ترکیه»^۶؛ رضا شجری، معرفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی^۷؛ مقدمه علیرضا قوجه‌زاده بر کتاب کاشف‌الاسرار و مطلع‌الانوار نوشته حسن ظریفی چلبی^۸؛ سید مسعود دفتریان، سید علی اصغر میرباقری فرد و مرتضی رشیدی آشجردی، «بررسی، تحلیل و معرفی شرح مثنوی سروری»^۹. همچنین، تدوین فهرست نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های ترکیه به همت توفیق هـ سبحانی به تنهایی و یا با همکاری

۱. شرح مثنوی شریف، زوّار، تهران ۱۳۴۶-۱۳۴۸.
۲. شرح مثنوی شریف، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۳ (از جزو دوم دفتر اول تا پایان دفتر ششم)؛ نیز جدیدترین شرح مثنوی در ایران به کوشش ناهید عبقری، در شش مجلد، از سوی انتشارات بانگ نی در ۱۳۹۵ منتشر شده است.
۳. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، دوره ۱۰، ش ۴۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳-۱۶۴. مؤلف، در این مقاله، دو شرح انقروی و صاری عبدالله را مقایسه کرده است.
۴. نشریه دانشکده ادبیات تبریز، ۲۰ (۱۳۴۷)، ش ۸۶.
۵. پازنگ، تهران ۱۳۶۹، که به اختصار برخی از این شرح‌ها را معرفی کرده است.
۶. نامه فرهنگستان، س ۱، ۲، تابستان ۱۳۷۴، ص ۱۳۲-۱۴۲.
۷. امیرکبیر، تهران ۱۳۸۶.
۸. چاپ و نشر بین‌الملل، تهران ۱۳۸۸.
۹. فصلنامه مطالعات زبان و ادبیات غنایی، س ۶، ش ۲۱، زمستان ۱۳۹۵، ص ۶۹-۷۹؛ نیز ← انتشار چندین مقاله در این موضوع در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۷ تاکنون)؛ دانشنامه جهان اسلام (۱۳۷۵ تاکنون) و در جلد ششم دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در آنتاولی و بالکان) (۱۳۸۳ش)؛ نیز «نگاهی اجمالی به شروح مثنوی مولوی»، مهوش‌السادات علوی، آکادمی مطالعات ایرانی لندن ← www.molawi.com.

محققان ترک در شناساندن نسخه‌های خطی شرح مثنوی در ترکیه بسیار ارزشمند می‌نمایند. افزون بر این، از محققان ترک، معدودی آثار در این موضوع به زبان فارسی ترجمه شده است: مقاله «هجده بیت مثنوی» نوشته احمد آتش^۱ و کتاب مولویه بعد از مولانا از عبدالباقی گولپینارلی^۲ که بخشی از آن به معرفی شرح‌های ترکی مثنوی اختصاص یافته است؛ همچنین مقاله «شرح‌های مثنوی در آناتولی» نوشته علی گوزلیوز^۳ که به زبان فارسی تألیف شده است.

۳ شرح‌های مثنوی در آسیای صغیر

در حوزه آناتولی، ترکان از دوره عثمانی به شرح و ترجمه مثنوی روی آوردند. پس از تأسیس جمهوریت در ۱۳۰۲ق/۱۹۲۳م نیز، شرح و ترجمه مثنوی و مولوی پژوهی از سوی محققان ترک ادامه داشت، که حاصل آن انبوهی کتاب، مقاله، پایان‌نامه و دانشنامه است. این مقاله به شرح‌های مثنوی در حوزه آناتولی اختصاص دارد و تنها به ضرورت از ترجمه‌هایی یاد شده که همراه با شرح بوده است. در این جستار، شرح‌های مثنوی در دو دسته شرح کامل و شرح بخشی از مثنوی بررسی می‌شوند.

۳-۱ شرح کامل مثنوی

شمار شرح‌های کامل مثنوی در آناتولی، هفت شرح همراه با ترجمه است که در قالب نثر (شش شرح به خط ترکی عثمانی و یکی به خط ترکی استانبولی) در فاصله قرن دهم تا چهاردهم هجری نوشته شده است:

• شرح سروری بوسنوی، نخستین شرح منظم و کامل مثنوی به فارسی در آناتولی نوشته صلح‌الدین مصطفی بن شعبان سروری بوسنوی (وفات: ۹۶۹ق)، شاعر، نویسنده، مترجم و شارح نامدار عثمانی، در شش مجلد (حاجی خلیفه: ۴۸۸/۲؛ بغدادی: ۴۳۴/۲؛ بروسه‌لی: ۲۲۵/۲). سروری پس از شرح جلد اول و تقدیم آن به شاهزاده مصطفی (وفات: ۹۶۱ق)، به امر او، شرح جلد دوم را آغاز می‌کند. سروری مدتی در خدمت شیخ محمود چلبی، شیخ طریقت

1. Ahmet Ateş, "Mesnevî'nin On Sekiz Beytinin Manası", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, s. 37-50.

این مقاله با عنوان «معنای هیجده بیت آغاز مثنوی»، به قلم توفیق سبحانی به فارسی ترجمه شد و در شماره ۸ مجله معارف در سال ۱۳۶۵ش به چاپ رسید.

۲. Abdülhakî Gölpinarlı, *Mevlânadan Sonra Mevlevîlik* (1953) ترجمه توفیق سبحانی، تهران ۱۳۶۶.

۳. سخن عشق، ش ۳۱، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ص ۲۱-۲۷.

نقشبندیه، بود و هر روز در مدرسه خود مثنوی تدریس می‌کرد (بروسه‌لی: ۲۲۵-۲۲۶). شیوه سروری در این شرح آن است که، پس از مقدمه، نخست مصراع‌ی از مثنوی آورده و سپس لغات و اصطلاحات مهجور آن را معنی و در ادامه احادیث یا آیات مربوط به آن بخش را به صورت کامل ذکر کرده و در پایان هر داستان یا هر موضوع با عبارت «حصه قصه در این مرتبه این است که» برداشت خود را به عنوان نتیجه بحث بیان کرده است. سروری، در شرح خود، افزون بر مقابله نسخه‌های مختلف، از متون عرفانی و اقوال مشایخ صوفیه بهره برده و بر خلاف سایر شرح‌ها (← ادامه مقاله) عقاید او چندان مبتنی بر آموزه‌های ابن عربی نیست (مفتاح و ولی: ۲۵۰-۲۵۳؛ دفتریان و دیگران: ۲۶۸-۲۷۱؛ نیز ← Güleç 3: 171-172; Idem 1: 211-236).

شرح سروری تاکنون تصحیح و منتشر نشده است. نسخه: نسخه‌های خطی این شرح در کتابخانه‌های ترکیه و ایران نگهداری می‌شود؛ از جمله در ترکیه: استانبول، کتابخانه سلیمانیه، بخش حسن حسنو پاشا، شماره ۶۸۶؛ ایاصوفیه، شماره ۱۹۲۸؛ جارالله افندی، شماره ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵؛ اسعد افندی، شماره ۱۵۶۲، ۱۶۷۳؛ خواجه محمود افندی، شماره ۲۲۱۰، ۲۲۴۶؛ خواجه بکیر، شماره ۲۲۱۰، ۲۲۴۶؛ قاضی زاده، شماره ۲۷۸؛ مراد بخاری، شماره ۱۸۱؛ نافذپاشا، شماره ۵۵۷، ۵۶۲، ۵۶۸؛ سرز، شماره ۱۴۶۲؛ سلطان تورحان، شماره ۱۸۵، یوزگات، شماره ۸۸۸؛ راشد افندی، شماره ۱۳۷۵؛ ملت، فیض‌الله افندی، شماره ۱۲۵۶؛ و نسخه‌ای به خط مؤلف در کتابخانه غازی خسروبیگ ساراایوو به شماره ۳۷۷۰ در بوسنی هرزگوین^۱. در ایران: کتابخانه ملک، شماره ۱۱۵۴؛ کتابخانه مجلس، شماره ۱۱۱۹ و ۱۰۶۵۹؛ نسخه دانشگاه تهران، شماره ۸۵۴۴ (← دفتریان و دیگران: ۲۶۷-۲۶۸).

• شرح و ترجمه شمعی افندی، نخستین شرح و ترجمه کامل مثنوی به ترکی از شمع‌الله مصطفی شمعی، از شاعران طریقت مولویه. او از مریدان شیخ وفای قونیوی (وفات: ۸۹۶ق) بود و مدتی در تکیه او در شهر استانبول اقامت داشت و در سال‌های پایانی عمر به طریقت ملامتیه پیوست. گزارش منابع درباره تاریخ درگذشت او متفاوت است. مؤلف سجل عثمانی سال ۱۰۰۵ق (ثریا: ۱۷۰/۳) و مؤلف عثمانلی مؤلفگری ۱۰۰۰ق (بروسه‌لی: ۲/۲۵۸) را سال درگذشت شمعی دانسته‌اند (درباره زندگی و آثار شمعی ← بغدادی: ۴۳۸/۲؛ گولپینارلی: ۲/۱۸۶؛ مفتاح و ولی: ۳۱۱-۳۱۲). تألیف این شرح در روزگار سلطان مراد سوم (حکومت: ۹۸۲-۱۰۰۳ق) و به فرمان و به نام

۱. برای آگاهی از این نسخه ← نامیر کاراخلیلوویچ، «نسخه خطی شرح سروری بر مثنوی معنوی در کتابخانه غازی خسرو بیگ ساراایوو»، هشتمین همایش بین‌المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، تهران ۱۳۹۲؛ نیز: خانجی بوسنی، محمد، علما و شعرای بوسنی و هرزگوین، ترجمه علی دوانی، مؤسسه فرهنگی قبله، ۱۳۷۴.

او در سال ۹۹۵ ق آغاز شد و، با توجه به دیباچهٔ دفتر ششم، به علت مرگ او این شرح هفت سال به تعویق افتاد و پس از ۱۰۰۹ ق به نام سلطان محمد سوم (حکومت: ۱۰۰۳-۱۰۱۲ ق) به پایان رسید (Güleç: 137-138, Temizel: 92-93). این شرح مشتمل بر شش دفتر است: دفتر یکم در ۹۹۶ ق، دفتر دوم در ۹۹۷ ق، دفتر سوم و چهارم به ترتیب در ۹۹۸ و ۹۹۹ ق، دفتر پنجم در ۱۰۰۱ ق و دفتر ششم به نام سلطان محمد سوم (حکومت: ۱۰۰۳-۱۰۱۱ ق) در ۱۰۰۵ یا ۱۰۰۹ ق به رشتهٔ تحریر درآمد. این شرح، با وجود اشتباهات زیاد، که پاره‌ای از آنها را انقروی در شرح خود متذکر شده، در بین صوفیان شهرت فراوانی داشته و اسرار دده در تذکرهٔ شعرای مولویه آن را ستوده است. شرح با حمد خداوند و نعت پیامبر و بیان سبب تألیف آغاز می‌شود و سپس زیر عنوان «ابتدای کتاب المثنوی»، با تفسیر دیباچه ادامه می‌یابد. شارح نخست بیت فارسی مثنوی را آورده و سپس مصراع به مصراع آن را به ترکی ترجمه کرده و پس از توضیح لغات دشوار، بیت را شرح کرده است (CINARCI: 185).

نسخه‌ها: از جمله قونیه: کتابخانهٔ موزهٔ مولانا، قسمت اختصاص، شمارهٔ ۲۰۶۸-۲۰۷۳ (دفتر یکم تا ششم)، ۲۰۷۴-۲۰۷۷، ۳۹۵۱، ۶۰۰۱، ۶۴۰۱؛ کتابخانهٔ یوسف‌آقا، شمارهٔ ۶۳۰، کتابخانهٔ آثار دست‌نویس، شمارهٔ ۸۰۰؛ کوتاهیه: کتابخانهٔ وحید پاشا، شمارهٔ ۱۲۳۶ و ۱۶۵۴؛ آفیون: کتابخانهٔ عمومی گدیک احمدپاشا، شمارهٔ ۱۵۶۴-۱۵۷۱، ۱۸۲۰۳ (جلد یکم)، ۱۸۰۲۰۴ و ۱۸۰۲۰۵ (جلد دوم)، ۱۸۲۰۶ (جلد سوم)، ۱۸۲۰۷ (جلد چهارم)، ۱۸۲۰۸ (جلد پنجم)، ۱۸۲۰۹ (جلد ششم)؛ آماسیه: کتابخانهٔ عمومی بایزید، شمارهٔ ۵۶۵/۱-۶ و ۶۰۶/۱؛ آنکارا: کتابخانهٔ ملی باشکانلی، مجموعهٔ کتابخانهٔ عمومی عدنان اتوکن، شمارهٔ ۱۹۱۷؛ بالیکسیر: کتابخانهٔ عمومی، شمارهٔ ۷۷۹ (جلد یکم)؛ بورسه: کتابخانهٔ آثار قدیمی اینه‌بی، عمومی، شمارهٔ ۱۱۱۲-۱۱۱۳؛ اورحان، شمارهٔ ۱۶۳/۳؛ ادرنه: کتابخانهٔ سلیمیه، عمومی، شمارهٔ ۴۴۱۷؛ استانبول: کتابخانهٔ آتاتورک، شهرداری کلان‌شهر استانبول، قسمت شهرداری، شمارهٔ ۵۹۱؛ کتابخانهٔ دولتی بایزید، شمارهٔ ۳۳۹۳-۳۳۹۴؛ ولی‌الدین افندی، شمارهٔ ۱۷۲۱؛ کتابخانهٔ حاجی سلیم‌آقا، قسمت کمان‌کش، شمارهٔ ۲۱۲، ۲۳۵؛ کتابخانهٔ سلیمانیه، قسمت قاضی‌زاده محمد و شهزاده محمد، شمارهٔ ۲۷۵-۲۷۷؛ دارالمثنوی، شمارهٔ ۲۰۱-۲۰۶؛ سلطان اسمیخان، شمارهٔ ۲۷۱-۲۷۵؛ نافذپاشا، شمارهٔ ۵۷۰-۵۷۵ و ۵۷۶-۵۷۹؛ کتابخانهٔ موزهٔ تویقاپوسرای، بخش کوغوشلار، شمارهٔ ۸۷۹-۸۸۰، قسمت کوشک‌روان، شمارهٔ ۴۴۱-۴۴۵؛ احمد سوم، شمارهٔ ۱۶۱۳؛ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه استانبول، شمارهٔ TY225، TY2093، TY1467؛ کاستامونو: کتابخانهٔ عمومی، شمارهٔ ۲۸۱۴ (جلد پنجم) و ۳۲۶۲ و ۳۶۴۲-۳۶۴۴ (Temizel: 93-97).

شرح شمعی نخست از سوی شیدا اُتورک^۱ و زیر نظر مصطفی طهره‌لی^۲ در ۲۰۰۷م به خط لاتینی برگردانده شد و سپس با عنوان شمعی افندی و شرح مثنوی^۳ در استانبول، در ۲۰۱۱م به چاپ رسید. همچنین در دانشگاه ارجیس، به ترتیب: جلد یکم به همت عبدالقادر داغلار^۴ و جلد دوم از سوی تورگوت کوچ‌اوغلو^۵ در ۲۰۰۹م، جلد سوم و چهارم به کوشش اغوزحان شاهین در ۲۰۱۲م^۶ و جلد پنجم و ششم از سوی زهرا گوموش^۷ به سرپرستی آتابای قلیچ به خط لاتینی برگردانده شد (Öztürk:123).^۸

● **مجموعه اللطایف و مطمورة المعارف** - عنوان مشهورترین و جامع‌ترین شرح و ترجمه کامل مثنوی در آناتولی به ترکی در ۱۰۳۰ تا ۱۰۳۷ق، در ۱۵ جلد، نوشته اسماعیل بن احمد رسوخی انقروی (وفات: ۱۰۴۱ق) معروف به «حضرت شارح». رسوخی نخست از مشایخ طریقت بیرامیه، شاخه‌ای از سلسله خلوتیه بود، و سپس به طریقت مولویه پیوست (← سامی: ۱/۴۳۹؛ بروسه‌لی: ۱/۲۴-۲۵)^۹. در سبب تألیف این شرح آمده است که زمانی عارضه‌ای بر چشم رسوخی افتاد و چون از آن رهایی یافت، به اشاره بوستان چلبی (وفات: ۱۰۴۰ق)، از مشایخ بزرگ مولویه، و به شکرانه عافیت، هنگام زیارت مرقد مولانا این شرح را نوشت^{۱۰}. این شرح خود مشتمل

1. Şeyda Öztürk, *Şem'i'nin (15-16 YY.) Mesnevi Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevi Şerhi)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2007.

2. Mustafa Tahralı

3. *Şem'i Efendi ve Mesnevi Şerhi*, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi), İstanbul 2011.

4. Abdülkadir Dağlar, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mesnevi (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009.

5. Turgut Koçoğlu, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mesnevi (II. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009.

6. Oğuzhan Şahin, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mesnevi (III-IV. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2012.

7. Zehra Gümüş, *Şem'i Şem'ullah Şerh-i Mesnevi (V-VI. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

8. Atabey Kılıç, "Mevlevilik Kültürüne Katkı: *Mesnevi Şerhleri Projesi*", Manisa 2010, *Sufi Araştırmaları*, C.1, Sayı: 2, s. 13-23.

۹. نیز ←

Erhan Yetik, "İsmail Rusuhi", (TDV) *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991; C. 3, s. 211-213, Idem, *İsmail Ankaravi'nin Hayatı ve Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992.

۱۰. انقروی همچنین منتخبی از مثنوی را به نام نصاب مولوی به تشویق شیخ‌الاسلام یحیی افندی (وفات: ۱۰۵۳ق) در ۱۰۴۱ق گردآوری کرد (بروسه‌لی: ۲۴/۱)، که از «سه قسم و صد درجه» تشکیل شده است. سه قسم به ترتیب درباره طریقت، شریعت و معرفت - حقیقت و هر قسم از ده باب در موضوع آداب تصوف، مرید و مراد و سیر و سلوک به همراه توضیحاتی از گردآورنده فراهم آمده است. نسخه‌هایی از این منتخب به شماره ۲۶۴۹ در کتابخانه مغنیسا و به شماره ۴۸۴۸ در کتابخانه ملی ملک نگهداری می‌شود. این کتاب به همت طاهر اولغون در قونیه سال ۲۰۰۵م و به کوشش محمودرضا اسفندیار در تهران از سوی انتشارات حکمت در ۱۳۹۴ش به چاپ رسیده است.

است بر دو اثر کوچک‌تر به نام‌های جامع‌الآیات، ترجمه و شرح بیت‌های عربی، احادیث و آیات مثنوی؛ و فاتح‌الابیات^۱ که مشتمل بر شرح هجده بیت آغازین مثنوی و توضیح پاره‌ای از دشواری‌های آن است. شارح در مقدمه جامع‌الآیات آورده است که پس از شرح هجده بیت اول مثنوی موسوم به فاتح‌الابیات، به خواست و آرزوی دوستان، این اثر را تألیف کرده است (بروسه‌لی: ۲۴-۲۵؛ بغدادی: ۲۱۸/۱). دیباچه و هجده بیت آغازین مثنوی از سوی سمیح جیهان و مصطفی توپ‌آتان در کتابی با عنوان راز مثنوی در ۲۰۰۸م به چاپ رسیده است.^۲ انقروی سپس این دو و بقیه مثنوی را در یک جا گردآوری و شرح کرد که به مجموعه‌اللطایف یا شرح مثنوی معروف است. شرح انقروی بر اساس نسخه مورخ ۸۱۴ق، مشتمل بر دفتر جعلی هفتم مثنوی بود. شرح او بر این دفتر، در ۱۰۳۵ق، با مخالفت شدید مولوی پژوهان و مشایخ مولویه — که به‌درستی آن دفتر را از آن مولانا نمی‌دانستند — مواجه شد و در نتیجه او از تدریس مثنوی منع شد. اسلوب پیش‌پافتاده، عدم تناسب متن این جلد با اندیشه مولانا، ذکر نشدن نام آن در منابع قدیمی و نیز تصریح مولانا در آغاز جلد ششم درباره دفتر نهایی مثنوی از جمله دلایل الحاقی دانستن دفتر هفتم مثنوی عنوان شده است (فروزانفر ۱: ۱۵۹-۱۶۱). شرح انقروی از منابع شارحان بعدی مثنوی بود، نیکلسون آن را «بهترین تفسیر شرقی مثنوی» دانسته و فروزانفر آن را «فاضلانه و محققانه» خوانده و از آن بهره برده است (همو ۲: ۱۲/۱).

شیوه شرح انقروی آن است که نخست درباره هر باب توضیحی نسبتاً کوتاه و گاه با استناد به آیات و احادیث و یا سخنان مشایخ تصوف داده و آنگاه، به تناسب، ابیاتی را از دفاتر مختلف مثنوی نقل کرده است. سبک نگارش انقروی سرشار از قرینه‌سازی، اطناب کلام، سجع، موازنه، تکرار و استفاده از مفردات و ترکیبات و اشعار و امثال عربی و فارسی است. انقروی، ضمن بیان اندیشه مولانا، اصول و مبانی تصوف را نیز به زبانی ساده بیان کرده است. مآخذ این شرح، چنان‌که در مقدمه کتاب تصریح شده، در زمره مهم‌ترین مآخذ اسلامی است که شمار آنها بالغ بر چهل کتاب است و فتوحات مکیه ابن عربی از آن جمله است.

۱. بعدها شرح فاتح‌الابیات انقروی، بنا بر خواهش مولویان دمشق، به قلم یوسف‌دده مولوی طرابلسی (وفات: ۱۰۸۰ق)، صوفی و شاعر عثمانی، با نام المنهج القوی فی شرح المثنوی، در ۱۲۳۰ق تلخیص و به زبان عربی ترجمه و سپس شرح شد. المنهج القوی در مطبعه خدیوی در قاهره در سال ۱۲۸۹ق در شش مجلد به چاپ رسیده است (ثریا: ۴/ ۶۵۷-۶۵۸؛ بروسه‌لی: ۲۰۱/۱؛ نیز ← گوزل‌یوز: ۲۴).

2. Semih Ceyhan ve Mustafa Topatan, *Mesnevî'nin Sırrı (Dibâçe ve İlk 18 Beyit Şerhi)*, Hayy Kitap, İstanbul 2008.

شرح انقروی، در قیاس با شرح‌های پیش از خود، قبول عام یافت^۱ و بارها در مصر (قاهره، مطبوعه بولاغ، (۱۲۲۱، ۱۲۴۲، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱ق) و ترکیه (استانبول، مطبوعه عامره، ۱۲۵۷، ۱۲۸۹ق) به چاپ رسید و به زبان‌های عربی، انگلیسی و فارسی نیز ترجمه شد (برای آگاهی از نسخه‌های خطی شرح انقروی ← Temizel: 99-100). این شرح نخست به کوشش عمر بکتاش در ۱۹۹۳م در دانشگاه سلجوق و زیر نظر عدنان کارا اسماعیل‌اوغلو در قونیه به خط لاتینی برگردانده شد^۲، سپس جلد یکم آن به کوشش احمد تانیلدیز، زیر نظر آتابای قلیچ در ۲۰۱۰م در دانشگاه ارجیس قیصریه^۳ و جلد دوم این شرح نیز از سوی حاکان یالاپ در ۲۰۱۴م^۴ و جلد چهارم به کوشش محمد اُزمیر در ۲۰۱۳م^۵ هر دو زیر نظر ضیاء افشار به خط لاتین برگردانده شد.

• خلاصه‌الشروح، عنوان شرحی از ملامحمد مراد بخاری (وفات: ۱۲۶۴ق)، شاعر و صوفی نقشبندی، که مثنوی را در فاصله سال‌های ۱۲۵۵-۱۲۶۱ق در شش مجلد به اختصار به زبان ترکی شرح کرد (بروسه‌لی: ۱۶۹/۱-۱۷۰). شارح در مقدمه جلد اول تصریح کرده که این شرح را، به درخواست شاگردانش، در روز ۱۷ رجب ۱۲۵۵ فراهم آورده و، بنا بر مقدمه جلد ششم، در ۱۸ ربیع‌الآخر ۱۲۶۱ شرح جلد پنجم را تمام کرده و در ۲۶ ربیع‌الآخر ۱۲۶۱ شرح ششمین جلد را آغاز کرده است (بغدادی: ۳۷۱، ۳۷۲). در این اثر، پس از شرح دیباچه، نخست بیت فارسی و سپس ترجمه ترکی آن با تکرار عبارت «معنای بیت شریف» و سپس توضیحی مختصر از شارح آمده است (گولپینارلی: ۲: ۱۸۸-۱۸۹). این شرح از سوی زکیه گونتن در دانشگاه سلجوق زیر نظر حولیا کوچوک در ۲۰۰۹م^۶ در قونیه و سپس زیر نظر یوسف چتین‌داغ و به همت

۱. نیکلسون در کتاب شرحی بر مثنوی جلال الدین رومی، که در لندن سال ۱۹۳۷م به زبان انگلیسی به چاپ رسید، شرح انقروی را اساس کار خود دانسته است.

2. Ömer Bektaş, *Rusuhi İsmail Efendi ve Mesnevi-i Şerif Şerhi*, Dan: Adnan Karaismailoğlu, Selçuk Ü SBE, Konya 1993.

3. Ahmet Tanıldız, *İsmail Rüşûhi-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2010.

4. Hakan Yalab, *İsmail Rüşûhi-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (II. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2014.

5. Mehmet Özdemir, *İsmail Rüşûhi-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atü'l-Letâyif ve Matmûratü'l-Ma'ârif) (IV. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Yozgat 2013.

۶. مجلداتی از شرح انقروی به نام شرح کبیر انقروی بر مثنوی معنوی مولوی، به قلم اکبر بهروز، در تیریز سال ۱۳۴۸ و سپس جلد یکم آن به قلم عصمت ستارزاده در ۱۳۵۰ و، سپس کل اثر در ۱۵ مجلد از سوی انتشارات زرین در ۱۳۷۴-۱۳۷۵ش در تهران به فارسی ترجمه و به چاپ رسید.

7. Zekiye Güntan, *XIX. Yüzyıl İstanbul Mutasavvıflarından Muhammed Murad Nakşebendi ve Hülasatü'ş-Şürûh Adlı Mesnevî Şerhinden İlk 1001 Beytin Tahlili*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hülya Küçük (Dan.), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

حسن ماهیر آگیر^۱ در دانشگاه فاتح استانبول در ۲۰۱۰م به خط لاتینی برگردانده شده است. نسخه‌ها: استانبول، دانشگاه استانبول، کتابخانه مرکز نسخه‌های خطی، شماره ۶۳۰۹-۶۳۱۴؛ کتابخانه سلیمانیه و دارالمثنوی، شماره ۲۰۸؛ محمد عارف مراد، شماره ۱۱۲ (جلد ۱ و ۲)، شماره ۱۱۳ (جلد ۱، ۳، ۴، ۵)، شماره ۲۴۰ (جلد ۵)، شماره ۲۵۹ (جلد ۵ و ۶)؛ نافذپاشا، شماره ۵۲۲ (برای توصیف نسخه ← Temizel:106-111).

● شرح احمد عونی قُنُق، شرح ۶ دفتر مثنوی از احمد عونی قُنُق^۲ (وفات: ۱۳۴۵/ق/۱۹۲۶م) منتسب به طریقت مولویه. او نزد محمد اسعدده (وفات: ۱۳۲۹/ق/۱۹۱۱م)، مثنوی خوان مشهور، مثنوی می‌خواند. بنا بر مقدمه کتاب، این شرح در ۱۳۴۸ق آغاز و در ۱۳۵۶ق به پایان رسیده است (TAHRALI: 18). جلد‌های اول و دوم، به ترتیب، مشتمل بر پنج و چهار جزء، جلد‌های سوم، چهارم و پنجم هر کدام شامل شش جزء و جلد آخر مشتمل بر هفت جزء است، که در مجموع ۳۴ جزء جداگانه می‌شود که به خط ترکی عثمانی نوشته شده است. از ویژگی این شرح باید به این نکته اشاره کرد که احمد عونی، چنان‌که در مقدمه یادآور شده، متن نسخه اسماعیل رسوخی را اساس کار خود قرار داده و از شیوه او پیروی کرده است. در این شرح، اول بیت فارسی سپس ترجمه ترکی و معنی لغات آمده و در آخر بیت شرح شده است. عونی قُنُق دیباچه عربی مثنوی را به تفصیل شرح کرده و در تفسیر متن از شرح‌های فارسی و ترکی پیش از خود و نیز شرح‌های هندی مانند شرح‌های امدادالله، بحرالعلوم عبدالعلی، ولی محمد اکبرآبادی، مولانا محمدرضا و لاهوری، عبدالرحمان لکهنوی بهره برده است. نکته مهم آنکه او سخت متأثر از آموزه وحدت وجود ابن عربی و دو اثر سترگ او فصوص الحکم و فتوحات مکیه بوده است (Konuk: 1/39-40). همچنین قاموس الاعلام، برهان قاطع و چند فرهنگ چاپ هند نظیر منتخبات اللغات، شمس اللغات، قیاس اللغات، بهار عجم، هفت قلزم، چراغ هدایت و اختر کبیر از جمله لغت‌نامه‌هایی است که شارح از آنها بهره برده است (ÇINARCI: 42) →). احمد عونی قُنُق، در وصیت‌نامه‌ای، شرح خود را در ۱۹۴۰م وقف موزه کتابخانه قونیه کرد. نسخه‌ای به خط رُقع به خط شارح در کتابخانه موزه مولانا در قسمت اختصاص، شماره ۴۷۷۳-۴۷۴۰ نگهداری می‌شود (برای توصیف نسخه‌ها ← Temizel:

1. Hasan Mahir Ağır, *Hulastuş-Şürüh Adli Mesnevi Şerhinin*, 2. Cilt, Dan: Yusuf Çetindağ, Fatih Üniversitesi, İstanbul 2010

2. Ahmed Avni Konuk

جلد یکم این شرح در استانبول به کوشش سلجوق ارایدن و مصطفی طهره‌لی در ۱۹۹۲م، و یک بار هم جلد سوم آن به همت عثمان تونر و مصطفی طهره‌لی در ۲۰۰۶م به خط لاتینی به چاپ رسید. سرانجام کل شرح زیرنظر چند تن از محققان ترک در ۱۳ جلد در سال ۲۰۱۲م در استانبول منتشر شد.^۱

● شرح محمدطاهر مولوی، شرحی از محمد طاهر اولغون (وفات: ۱۳۷۱ق/ ۱۹۵۱م) نویسنده، مترجم، مولوی‌شناس و مثنوی‌خوان برجسته اواخر عثمانی و یکی از آخرین نمایندگان ادبیات دیوانی. محمدطاهر مولوی مدتی در مسجد فاتح و سپس در مسجد سلیمانیه و لاله‌لی استانبول به تدریس مثنوی مشغول بود و کتاب حاضر مجموعه‌ای است از درس‌گفته‌های این دوره که در ۱۳۶۹-۱۳۷۰ق/ ۱۹۴۹-۱۹۵۰م به نام تقریرات مثنوی/ درس‌های مثنوی منتشر شد. او پیش از مرگ تنها توانست شرح چهار دفتر اول مثنوی و حدود هزار بیت از دفتر پنجم را به پایان برساند (Güleç 2: 146-147; Şentürk: 93-94). این پنج جلد خود مشتمل بر ۱۱ جزء است.^۲ شیوه شارح آن است که نخست بیت فارسی را نوشته و سپس به خط ترکی آوانویسی کرده، سپس آن را به ترکی ترجمه و در پایان دشواری‌های بیت را شرح داده است. بعدها شفیق جان (وفات: ۲۰۰۵م)، از محققان کرد، مثنوی را به همان شیوه طاهر مولوی ترجمه کرد و در سال ۱۹۹۷م به پایان رساند و با تهیه دو جلد دیگر (شامل بخشی از دفتر پنجم و کل دفتر ششم) آن را تکمیل کرد.

جلد اول تا چهارم این شرح در مطبعه احمد سید در استانبول، در فاصله سال‌های ۱۹۶۳ تا ۱۹۷۲م به چاپ رسید (Temizel: 141-148). نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص به شماره ۹۰۵۷-۹۰۶۶.

● شرح عبدالباقی گولپینارلی، آخرین شرح کامل مثنوی در ترکیه به قلم مصطفی عزت باقی مشهور به عبدالباقی گولپینارلی (وفات: ۱۴۰۳ق/ ۱۹۸۲م)، مولوی‌پژوه و ایران‌شناس برجسته ترک (به الفبای لاتینی)، فراهم آمد. مهم‌ترین انگیزه گولپینارلی در ترجمه و شرح مثنوی آن بود که او شرح شارحان دیگر را بر پایه دریافت و برداشت شخصی و بر اساس آراء ابن‌عربی و عقاید باطنیه و بدون مراجعه به دیگر نوشته‌های مولانا و آثار مولویه می‌دانست. از سوی دیگر،

1. Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-yi Şerif Şerhi*, C. 1-13, haz. Mustafa Tahralı ve Selçuk Eraydın, Kitabevi, İstanbul 2012.

۲. جلد اول: چهار جزء، جلد دوم: دو جزء، جلد سوم: دو جزء، جلد چهارم: دو جزء و جلد پنجم: یک جزء. نسخه خطی این یازده جزء در کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، به شماره‌های ۹۰۶۶-۹۰۵۷ نگهداری می‌شود (Temizel: 143-148).

بر آن بود که این شارحان حتی انقروی در شرح خود از نسخه صحیح و معتبر مثنوی بهره نبرده‌اند. از این رو، او نخست شرح‌های چاپ‌شده و چاپ‌نشده مثنوی را بررسی و به‌ویژه از شرح امدادالله؛ و نیز از میان منابع معاصر از مآخذ قصص و تمثیلات مثنوی فروزانفر بهره برد (Şafak: 811-816). گولپینارلی، برخلاف شارحان پیش از خود که مثنوی را بیت بیت شرح کرده‌اند، نخست ابیات هر بخش را به صورت کامل ذکر و سپس به ترکی ترجمه کرده و در پایان به شرح آن ابیات پرداخته است (گولپینارلی ۳: ۴۳/۱). معرفی مشخصات نسخه‌های مثنوی در مقدمه جامع این شرح و استفاده شارح از دیگر آثار مولوی و ترجمه دقیق ابیات به ترکی از جمله مزایای این شرح شمرده می‌شود (سبحانی ۱: ۱۳۸-۱۳۹).

شرح و ترجمه گولپینارلی نخست در شش دفتر، بین سال‌های ۱۹۴۱-۱۹۴۶م، در انتشارات آثار کلاسیک شرق، و چاپ دوم در سه مجلد، بین سال‌های ۱۹۸۱-۱۹۸۴م، در انتشارات انقلاب آکا، در قطع وزیری در استانبول منتشر شد.^۱

۳-۲ شرح بخشی از مثنوی

در ترکیه، افزون بر شرح کامل مثنوی، بارها بخش‌هایی از آن شرح شده است، که در دو دسته شرح‌های منظوم و منثور معرفی و بررسی می‌شوند:

۳-۲-۱ شرح‌های منظوم

● شرح ابراهیم مولوی، شرحی عرفانی بر هفده حکایت مثنوی به ترکی از ابراهیم مولوی، شاعر مولویه اهل قیصریه، در قرن نهم هجری، مشتمل بر ۲۳۷۷ بیت. این شرح، که با مناجات شارح آغاز شده، به نام «مناجات ابراهیم بی» نیز معروف است. نسخه: تک‌نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه حاجی سلیم‌آقا در بخش امیرخواجه کمانکش به شماره ۲۵۰ (برگ ۲۲-۰۷) (ب) ثبت شده است (← گوزل‌یوز: ۲۱-۲۲؛ Guleç 2: 161-176; Temizel: 183; Ceyhan: 325-334).

● مثنوی مرادیه، عنوان شرح و ترجمه منظوم به ترکی بر منتخبی از دفتر اول مثنوی در ۸۳۹ق، سروده معین‌الدین بن مصطفی، از نخستین شاعران مولویه متخلص به معینی. این شرح به خواست سلطان مراد دوم (حکومت: ۸۲۴-۸۴۸ق) تدوین شده و به مناسبت تقدیم به

۱. نثر و شرح مثنوی شریف گولپینارلی به قلم توفیق هـ سبحانی به زبان فارسی ترجمه، و در سال ۱۳۷۱ از سوی سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شد.

سلطان مذکور، مثنوی مرادیه و یا مثنوی مرادی نام گرفته است. مثنوی مرادیه، در دو مجلد، مشتمل است بر چهار حکایت: «حکایت پادشاه و کنیزک و زرگر»، «حکایت طوطی و بقال»، «حکایت پادشاه یهودی» و «حکایت خرگوش و شیر». نسخه: کتابخانه آثار خطی و چاپی قدیم بورسه، بخش اولو جامع، شماره ۱۶۶۴-۱۶۶۵ و کتابخانه دانشگاه کمبریج، شماره ۱۰۰۰ (← Temizel: 153-155). مثنوی مرادیه به همت کمال یاوز در دو جلد (جلد اول شامل قواعد و فرهنگ لغات و جلد دوم شامل متن شرح) نخست در آنکارا سال ۱۹۸۲م و سپس در قونیه در سال ۲۰۰۷م از سوی انتشارات دانشگاه سلجوق منتشر شد.^۱

● چوپان‌نامه، شرحی به ترکی به داستان موسی و شبان سروده ضیاء‌الدین عمر دده آیدنلی (وفات: ۸۹۲ق) متخلص به «روشنی»^۲. مثنوی چوپان‌نامه در ۸۸۰ق با الهام از «داستان موسی و شبان» مثنوی سروده شده و متشکل است از هزار بیت در ۲۵ بخش در بحر فاعلاتن فاعلاتن فاعلن در مناجات و پند و اندرز آغاز می‌شود. نسخه: کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول به شماره TY.9385 و کتابخانه حاجی سلیم‌آقا، قسمت کمان‌کش، به شماره ۳۹۳ (Temizel: 140). چوپان‌نامه به کوشش هدایت اونوال در سال ۲۰۰۳م در دانشگاه آتاتورک ارزروم به خط لاتینی برگردانده شد.^۳

● فی‌نامه، عنوان شرح هجده بیت آغازین مثنوی به ترکی سروده ضیاء‌الدین عمر دده آیدنلی. این شرح، مشتمل بر ۱۰۸۲ بیت، در بحر فاعلاتن فاعلاتن فعلن و بخشی از آن در وزن مفاعیلن مفاعیلن فاعلن سروده شده است (Temizel: 188; Tunç: 11). نسخه: کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول، به شماره TY. 9385، کتابخانه حاج سلیم‌آقا، به شماره ۳۹۳. نخستین بار مصطفی اوزون^۴ این متن را به شیوه انتقادی تصحیح و به خط لاتینی برگرداند که در استانبول سال ۱۹۹۰م به چاپ رسید.

● گلشن تو حید، شرحی منظوم به فارسی از ابراهیم بن صالح مغلوی معروف به شاهی‌دده

1. Kemal YAVUZ, *Muini'nin Mesnevi-i Muradiyye'si Mesnevi Lercüme ve şerhi, (I. Cilt) (Gramer-Sözlük)*, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007.

2. → Orhan Kemal TAUVUĞÇU, *Dede Ömer Ruşeni Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metin*, Suna, Erzurum 2005.

3. Hidayet ÜNVAL, *Rüşeni Ömer Dedenin Çobân-nâme Mesnevisi (İnceleme-Metin)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2003.

4. *Neyname*, haz. Mustafa UZUN, İstanbul 1990.

(وفات: ۹۷۵ق)، شاعر و از پیروان مکتب مولویه. شاهدی ششصد بیت از مثنوی (از هر دفتر مثنوی یکصد بیت) را انتخاب کرده و آن را مفردات مثنوی نامید، سپس با سرودن پنج بیت در وزن مثنوی برای هر بیت، آن را در ۹۴۰ق شرح کرد. این شرح، پس از مقدمه‌ای در بیان توحید خداوند، با دیباچه‌ای منظوم با مطلع «بشنو این بلبل چه افغان می‌کند/ قصه هجر گلستان می‌کند» (شاهدی‌ده: ۶) در شرح هجران ادامه می‌یابد. این اثر نخست در ۱۲۹۸ق / ۱۸۷۸م به همت احمد نیازی، بازرس عدلیه موصل، در مطبعه طيبة استانبول به چاپ رسید (بروسه‌لی: ۹۲/۱-۹۴؛ بغدادی: ۲۷/۱) و سپس در ۱۹۶۷م به قلم مدحت بهاری بیتور در قالب نثر به ترکی ترجمه شد (Ceyhan: 325-334؛ گولپینارلی: ۱۷۹-۱۸۰).

● **حلّ تحقیقات**، شرح منظوم چهل بیت از مثنوی مولانا به زبان ترکی در ۲۰۰ بیت، در قالب ترکیب‌بند، سروده ابراهیم جوری چلبی (وفات: ۱۰۵۷ق)، شاعر و خوش‌نویس ایرانی تبار عثمانی، که به صدراعظم محمدپاشا تقدیم شده است (بروسه‌لی: ۱۲۶/۲-۱۲۸؛ نیز ← گولپینارلی: ۱۸۲-۱۸۳). علاوه بر این، جوری چلبی در کتاب دیگری به نام شرح انتخاب، هر بیت از هجده بیت اول مثنوی را با پنج بیت از خود به زبان ترکی ترجمه و شرح کرده است (برای آگاهی از نسخه‌های این شرح ← Temizel: 167). این اثر همراه کتاب دیگر مؤلف با عنوان عین‌الفیوض، با نظارت سید محمد نائل، در استانبول ۱۲۶۹ق / ۲۳-۱۸۵۲م در مطبعه عامره به چاپ رسید.
 حلّ تحقیقات در سال ۲۰۰۹م، از سوی زهرا گوموش، در مقاله‌ای در مجله مطالعات ترکی به خط لاتینی منتشر شد^۱ (نیز ← Ayan: 460-461).

● **نخل تجلی**، شرح و ترجمه منظوم ابیات منتخب مثنوی به ترکی در ۱۰۹۶ق از رجب مولوی سیروزی، معروف به عدنی رجب دده (وفات: ۱۱۰۰ق)، شاعر و شرح‌نویس عثمانی و شیخ مولوی خانه بلگراد. در این اثر، هر بیت با پنج بیت شرح شده است (ثریا: ۳۷/۲؛ بروسه‌لی: ۱۲۳/۱). نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، بخش اختصاص، شماره ۱ / ۲۰۹۴ (Temizel: 196). این شرح از سوی زهرا گره در دانشگاه سلجوق قونیه در سال ۲۰۰۴م به الفبای لاتینی برگردانده شد^۲.

1. Cevrî İbrahim Çelebi, *Hall-i Tahkikât, Aynu'l-Füyûz*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1269.

2. Zehra Gümuş, "Mesnevi'ye Cevri'nin Manzum Şerhi: *Hall-i Tahkikat*", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, vol. 4/6, Fall 2009, pp.231-250.

3. Zahra Göre, *Adni Recep Dede, Hayati ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi S.B.E Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2004.

۳-۲-۲ شرح‌های منثور

شمار شرح‌های منثور مثنوی نسبت به شرح‌های منظوم بسیار بیشتر و مشتمل است بر شرح بخش‌های مختلف مثنوی: هجده بیت آغازین؛ منتخباتی از مثنوی، از جمله جزیره مثنوی (← ادامه مقاله)؛ دفترهای مختلف مثنوی، به‌ویژه دفتر اول؛ شرح یک یا چند حکایت؛ و یا یک تا چند بیت مثنوی، که در ادامه معرفی می‌شوند:

الف) شرح هجده بیت آغازین مثنوی^۱

جز شرح اسماعیل رسوخی انقروی با عنوان فاتح الابیات به نثر و شرح منظوم نی‌نامه از عمر دده آیدنلی که پیش‌تر به هر دو اشاره شد، دو شرح دیگر به صورت مستقل، بر هجده بیت آغازین مثنوی نوشته شده که از آن جمله است:

• المعارف فی شرح مثنوی الشریف، شرحی است به ترکی نوشته عبدالرحمان خالص طالبانی معروف به عبدالرحمان کرکوکلی (وفات: ۱۲۷۵ق)، از مشایخ طریقت قادریه (بروسه‌لی: ۱/۱۳۱). این اثر در سال ۱۲۸۴ق/ ۱۸۶۸م در استانبول به چاپ رسیده است.

• شرح ۱۲ بیت اول مثنوی از آقازاده محمد افندی (وفات: ۱۲۳۳ق). نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، پرتو پاشا، شماره ۶۱۹ (← بروسه‌لی: ۶۹/۲؛ نیز برای نسخه ← Temizel: 188-189). این شرح به کوشش نجیب فاضل دورو^۲ در ۲۰۰۳م منتشر شده است.

• شرح عاصم بغدادی، شرحی به ترکی که در پایان دیوان عاصم بغدادی (وفات: ۱۳۰۵ق) گنجانده شده است. نسخه: استانبول: کتابخانه ملت، قسمت علی امیری افندی به شماره ۲۶۷ (Temizel: 189).

ب) شرح و ترجمه جزیره مثنوی

جزیره مثنوی عنوان گزیده‌ای است از مثنوی مولوی به انتخاب سنان‌الدین یوسف‌دده معروف به «سینه‌چاک» (وفات: ۹۳۵ق)، شاعر و از مشایخ نامدار مولویه^۳. مؤلف در این کتاب تعداد ۳۶۶

۱. گلزار معنوی عنوان ترجمه‌ای است از هجده بیت آغازین مثنوی از ابراهیم تنوری (وفات: ۸۸۷ق)، که به کوشش علی‌رضا قره‌بلوط و رمضان ییلدیز در ۱۹۷۸م در آنکارا به چاپ رسید (برای نسخه‌های آن ← Temizel: 183-184).

2. Necip Fazıl Duru, "Mevlevi Şeyhi Ağa-zade Mehmed Dede ve Mesnevi'nin İlk On sekiz Beytini Şerhi", *Tasavvuf-İlmi ve Akademik araştırma dergisi*, Yıl: 4, sayı: 11, Temmuz-Aralık, Ankara 2003.

۳. کتاب جزیره مثنوی، گزینش یوسف سینه‌چاک، با تصحیح و توضیح نعمت‌الله ایران‌زاده، از سوی انتشارات علم و دانش در ۱۳۸۸ش منتشر شده است.

بیت از ابیات مثنوی را که با هم تناسب موضوعی دارند، گزینش و تلخیصی از آن فراهم کرده است. در جزیره مثنوی، از دفترهای اول تا ششم مثنوی، به ترتیب، ۹۸، ۶۸، ۶۶، ۴۵، ۴۷ و ۲۴ بیت در مجموع ۳۴ موضوع برگزیده شده است (Güleç 4: 160-161). از جمله: در بیان درک مستمعان، در بیان کتمان سر، در نصیحت منکران، در بیان ترغیب معرفت خود، در بیان ترک دنیا و در بیان آفت شهرت (Ibid). نام اثر برگرفته از بیتهای مثنوی است: «گر شدی عطشان بحر معنوی / فرجه‌یی کن در جزیره مثنوی» (مولوی: ۶ / ۲۷۴، بیت ۶۷). این شرح در ۱۲۶۹ق در استانبول منتشر و سپس از سوی اصلان تورک به خط لاتینی برگردانده شد و همراه با فهرست اعلام در ۱۹۹۶م در قهرمان‌ماراش به چاپ رسید^۱.

جزیره مثنوی از همان آغاز پسند شارحان ترک و پیروان طریقه مولویه قرار گرفت و بارها در قالب نظم و نثر به ترکی ترجمه و شرح شد:

• **لمعات بحر المعنوی بشرح جزیره المثنوی**، شرحی به نثر از محمد علمی‌دده بغدادی (وفات: ۱۰۲۰ق)، شاعر مولویه و شیخ خانقاه غلطة و مولوی خانة شام. او نخستین کسی بود که در ۹۷۹ق جزیره مثنوی را به ترکی ترجمه و بر آن شرح نوشت^۲ (برای آگاهی بیشتر ← Güleç 4: 164-165). نسخه: نسخه‌های از این شرح با نام سمحات لمعات بحر المعنوی بشرح جزیره المثنوی، به شماره TY.2334 در کتابخانه دانشگاه استانبول؛ و نسخه‌های با عنوان دیباچه شرح جزیره مثنوی در استانبول، شماره D.M. 920/4؛ و دو نسخه دیگر یکی در کتابخانه سلیمانیه، خسروپاشا، شماره ۱۵۶ و دیگری در کتابخانه موزه مولانا در قونیه، قسمت اختصاص، شماره ۲۰۹۲ نگهداری می‌شود (برای سایر نسخه‌های این شرح ← Temizel: 155-156). از علمی‌دده بغدادی همچنین ترجمه و شرح بعضی ابیات مثنوی در دست است که نسخه‌ای از آن در مغنسیا (ماگنسیا)، کتابخانه خلق، شهر آق حصار زینال‌زاده، به شماره ۱/۵۷۰۷؛ و نسخه‌ای در آنکارا، کتابخانه ملی باشکانلی، شماره ۲، و در قونیه، بخش نسخ خطی، شماره ۱۷۴/۳ موجود است (Temizel: 156-157).

• **ازهار مثنوی و انوار معنوی یا شرح جزیره مثنوی**، شرحی منشور از عبدالمجید بن محرم سیواسی (وفات: ۱۰۴۹ق)، ادیب و شاعر عثمانی و از صوفیان طریقت خلوتیه، که قسمتی از دفتر اول مثنوی (از آغاز تا «حکایت شیر و نخجیران») را در ۱۳۲۸ بیت به ترکی شرح کرد

1. M. Aslantürk, *Şerh-i Cezire-i Mesnevi (Inceleme-Transkripsiyonlu Metin-İndeks)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 1996.

2. Hilal Tuğba MENÇÜÇ, *İlmi Mehmed Dede'nin Cezire-i Mesnevi Şerhi*, Fatih Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

(حاجی خلیفه: ۴۸۸/۲؛ بغدادی: ۶۲۰/۱؛ ثریا: ۴۰۰/۳؛ بروسه‌لی: ۱۲۰/۱). این شرح با هجده بیت اول مثنوی آغاز می‌شود. شارح سبب تألیف این اثر را ناکافی بودن شرح مثنوی در عهد خود دانسته است. از این رو، برای درک بهتر مثنوی، به شرح ابیات و آیات و احادیث نبوی پرداخته است (Güleç: 168-170). در مقدمه کتاب آمده است که شارح به شرح خوارزمی و سروری مراجعه کرده است. نسخه‌ها: آنکارا: کتابخانه ملی، باشکانلی، جبجی، شماره ۶۸۳؛ استانبول: کتابخانه سلیمانیه، آنتالیا - تکلی اوغلو، شماره ۳۹۱؛ حالت افندی، بخش ملحق، شماره ۲۶ (برای نسخه ← Temizel: 83-84)؛ محمود افندی، شماره ۲۵۲۷-۲۴۵۳؛ نافذپاشا، شماره ۱۴۹۱؛ شهید علی‌پاشا، شماره ۱۳۶۷؛ قصیده‌چی‌زاده، شماره ۳۲۷؛ عاشر افندی، شماره ۳۹۳۵/۱؛ دانشگاه استانبول، کتابخانه مرکزی شماره 196 TY. (Ibid: 134)؛ کتابخانه دولتی بایزید، قسمت ولی‌الدین افندی، شماره ۱۶۵۱؛ کتابخانه سلیمانیه، حاجی محمود افندی، شماره ۲۴۵۳؛ ازمیر: کتابخانه تیره نجیب‌پاشا، شماره ۳۱۲ (Demirel 1: 485; Temizel: 164). عبدالمجید سیواسی شرح دیگری نیز با نام میدان‌الفرسان دارد که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول، شماره ۱۹۶؛ و نسخه‌ای در کتابخانه سلیمانیه استانبول، عاشر افندی، شماره ۳۹۳۵ محفوظ است (Temizel: 165).

● حقیقه‌الیقین، شرحی منظوم مشتمل بر ۸۶۷۳ بیت بر جزیره مثنوی یوسف‌داده، سروده عبدالله بوسنوی بیرامی (وفات: ۱۰۵۴ق)، عارف نامدار طریقت ملامتی معروف به «شارح‌الفصوص» در ۱۰۳۸ق^۱ (← بغدادی: ۴۷۶/۱؛ بروسه‌لی: ۴۶/۱). نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، نافذپاشا، شماره ۵۲۸ (برای توصیف این نسخه ← Ibid: 162-163)، کتابخانه دولتی بایزید، قسمت بایزید، شماره ۹۲۶۲ (Güleç 4: 165-166).

● عین‌الفیوض، ترجمه و شرحی منظوم از ابراهیم جوری چلبی، شاعر و خوشنویس عثمانی اهل ادرنه، که در جوانی به مصاحبت اسماعیل انقروی، شیخ مولوی خانه غلطه پیوست. او به مولوی خانه بشیکتاش و ینی‌قاپو نیز می‌رفت. عین‌الفیوض یا حاشیه چهار یار گزین و یا شرح انتخاب همراه کتاب دیگر مؤلف با عنوان حلّ تحقیقات، ترکیب‌بندی دویست‌بیتی به زبان ترکی در شرح چهل بیت از مثنوی است که هر دو در ۱۰۵۷ق سروده شده‌اند (بروسه‌لی: ۱۲۶-۱۲۷)،

1. Mehmet Malik BANKIR, *Abdullah Bosnavi-Şerh-i Cezire-i Mesnevi (Metin-İnceleme-Sözlük)*, İstanbul 2004: (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi).

این شرح در ۱۲۶۹ق/۲۳-۱۸۵۲م به نظارت سید نائل محمد در استانبول مطبوعه عامره به چاپ رسیده است (Güleç 4: 171-175).^۱

• شرح و ترجمه جزیره مثنوی از آصف محمد پاشا (وفات: ۱۹۵ق)، نسخه: به خط شارح در کتابخانه ملی آنکارا، قسمت جبجی، شماره ۴۰۷ موجود است (Temizel: 173).

• شرح شیخ غالب، مشهورترین شرح جزیره مثنوی به نثر از شیخ غالب دده (وفات: ۱۲۱۳ق)، عارف و شاعر طریقه مولویه و شیخ خانقاه غلظه، در ۱۲۰۴ق (تربیا: ۶۱۵/۳؛ بروسلی: ۲/۳۵۱-۳۵۲).^۲ شیوه شیخ غالب آن است که او نخست بیت فارسی را آورده و سپس آن را به خط لاتینی برگردانده و سپس کلمه به کلمه به ترکی ترجمه و شرح کرده است. این اثر به کوشش تورگوت قارابیگ، محمد وانلی اوغلو و محمد آتالای با عنوان شیخ غالب، شرح جزیره مثنوی، نخست در سال ۱۹۹۶م در ارزروم و سپس در سال ۲۰۰۷م در قونیه به خط لاتینی (ترکی استانبولی) به چاپ رسید.^۳ نسخه‌ای از این شرح که یک سال پس از درگذشت شارح کتابت شده در کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول به شماره TY. 2222 نگهداری می‌شود (Temizel: 173-174; Güleç 4: 174-176).^۴

ج) شرح بخش‌هایی از مثنوی، شامل شرح دفترهایی از مثنوی به‌ویژه دفتر اول، و یا شرح یک یا چند حکایت و چند بیت که به ترتیب تاریخی معرفی می‌شود.

• شرح مصتفک بسطامی، شرحی است به فارسی از علی بن محمد شاهرودی بسطامی هروی معروف به «مصتفک» و ملقب به شیخ علاءالدین (وفات: ۸۷۵ق)، فقیه و شارح ایرانی مهاجر به آنتولی و از نوادگان امام فخر رازی (وفات: ۶۰۶ق). او در عهد سلطان محمد فاتح به دلیل علاقه اهالی قره‌مان^۵ به مثنوی، برخی از بخش‌های آن را در ۸۴۵ق شرح و به سلطان ابراهیم بن

1. Cevri İbrahim Çelebi, *Hall-i Tahkikât, Aynu'l-Füyûz*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1269; → Selahaddin Hidayetoglu, *Aynu'l-Füyûz-Cezire-i Mesnevi'nin Manzum Şerhi-Cevri İbrahim Çelebi*, S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1986.

2. → S. N. Ergun, *Şeyh Galib: Hayatı ve Eserleri*, Bozkurd Matbaası, İstanbul 1935; H. İpekten, *Şeyh Galib Hayatı-Sanati-Eserleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

3. Şeyh Galip, *Şerh-i Cezire-i Mesnevi*, haz. Turgut Karabey, Mehmet Vanlıoğlu, Mehmet Atalay, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1996.

4. Mahmud Arslantürk, *Serh-i Cezire-i Mesnevi (İnceleme-Transkripsiyon-İndeks)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 1996.

۵. قره‌مان شهری در جنوب شرقی ولایت قونیه و قره‌مانیان طایفه‌ای از ایل افشار قبیله اوغوز بودند که شاخه‌ای از آنها در آذربایجان زندگی می‌کردند. بعدها شاخه‌ای از ایل به سوی قونیه — که مرکز حکومت سلجوقیان روم بود — مهاجرت کرده و در سرحدات غربی دولت سلجوقی ساکن شدند.

محمد بن علاء‌الدین بیگ فارامان اوغلو تقدیم کرد (اوزون چارشلی: ۲/ ۶۹۶؛ صفا: ۴/ ۷۴). نسخه خطی این شرح در کتابخانه سلیمانیه در استانبول نگهداری می‌شود.

• شرح امیر بخاری، شرحی است به فارسی بر برخی ابیات دشوار مثنوی از امیر احمد بخاری (وفات: حدود ۹۲۲ق)، از مشایخ طریقه نقشبندیه و از نوادگان محمد فغنوی (وفات: ۷۱۷ق). او زاده بخارا بود و به استانبول رفت. این نوشته‌ها به صورت مجموعه‌ای از حواشی در نسخه خطی حالت افندی در استانبول به شماره ۳۰۰ موجود است (Algar: 329).^۱

• شرح انتخاب مثنوی، شرح بخشی از مثنوی به ترکی از پیری محمدپاشا (وفات: ۹۳۹ق). متخلص به «رمزی» (ثریا: ۲/ ۴۴؛ بروسه‌لی: ۲/ ۱۱۱-۱۱۲). نسخه‌ای از این شرح در کتابخانه سلیمانیه به شماره ۲۶ محفوظ است.

• کاشف الاسرار و مطلع الانوار، عنوان شرح منتخبی است از دفتر اول مثنوی به فارسی از حسن ظریفی چلبی شارح و نویسنده عثمانی (وفات: ۹۸۰ق) که به سلیمان قانونی (حکومت: ۹۲۶-۹۷۴ق) تقدیم شده است (حاجی خلیفه: ۲/ ۴۸۸). ظریفی به طریقه مولویه گرایش داشت و، در روملی حصار، شیخ تکیه علی‌پاشا شد (برای آگاهی بیشتر ← قوجه‌زاده: ۱۵-۱۹). مقدمه این شرح به زبان عربی ساده و روان است و شیوه شارح آن است که، پس از ذکر بیت یا مصرعی از مثنوی، در دو بخش «ظاهر» و «باطن»، به ترتیب، به مفهوم صوری و سپس مفاهیم عرفانی، و تلمیحات قرآنی ابیات پرداخته و در توضیحات خود از سروده‌های شاعران نامدار عرب نظیر ابن فارض و شاعران ایرانی مانند سعدی و حافظ بهره برده است.^۲ این شرح به همت ابراهیم کونت^۳، از فارسی به ترکی برگردانده شد و در ۴۶۰ صفحه، از سوی شهرداری قونیه در سال ۲۰۱۷م به چاپ رسیده است.

• شرح دفتر یکم مثنوی، شرح و ترجمه دفتر اول مثنوی به نثر از ابوالصعود بن سعدالله بن لطف‌الله بن ابراهیم الحسینی القیصری، در ۹۸۵ق (← Koçoğlu: 25-30). نسخه: کتابخانه سلیمانیه استانبول، قسمت سزر، شماره ۱۴۶۳ (Temizel: 91-92).

• شرح ضعیفی رومی، شرحی به فارسی از محمد بن عبدالله قره‌طوی سلانیکلی

۱. علاوه بر این، شرح بخشی از مثنوی به ترکی از بلاطی‌زاده کمالی محمد چلبی در قرن دهم هجری (بروسه‌لی: ۳/ ۱۲۲) از جمله شرح‌هایی است که در این دوره نوشته شده است. از این شرح نسخه‌ای یافت نشد.

۲. کاشف الاسرار بر اساس پنج نسخه موجود از آن به کوشش علیرضا قوجه‌زاده تصحیح و از سوی سازمان تبلیغات اسلامی (شرکت چاپ و نشر بین‌الملل) در تهران ۱۳۸۸ش به چاپ رسید.

قسطمونی، معروف به ضعیفی رومی (وفات: ۹۹۳ق)، شاعر و مترجم عثمانی (حاجی خلیفه: ۶/ ۲۰۴؛ بغدادی: ۲/ ۲۵۸).

• تسلی القلوب، شرحی منظوم به فارسی بر سه بیت نخست مثنوی از درویش یسوی، عارف، شاعر و شارح عثمانی در قرن دهم هجری و از پیروان طریقت احمد یسوی، بنیان‌گذار طریقت یسویه. این شرح به نام مبارزالدین شروان‌گرای (حکومت: ۹۸۵-۹۹۲ق) سروده شده است (مفتاح و ولی: ۳۳۰).

• شرح سودی بوسنوی، شرح و ترجمه‌ای است از احمد سودی بوسنوی (وفات: ۱۰۰۷ق)، شارح و مترجم بوسنیایی، مشتمل بر شرح بخشی از دفتر ششم مثنوی، در ۱۰۰۴ق. نسخه: استانبول: کتابخانه آتاتورک، شهرداری کلان‌شهر استانبول، قسمت شهرداری، شماره ۴۵۱ و ریزفیلیم (میکروفیلیم) به شماره ۱۸۹ (← Temizel: 159). سودی همچنین اثر دیگری به نام «رساله مشکلات و اصطلاحات مثنوی» تألیف کرده است.

• خزینه‌الابرار فی شرح المثنوی، ترجمه و شرح چهار دفتر اول مثنوی به زبان ترکی از پیر محمد بالیکسیری (زنده در ۱۰۲۶ق). مقدمه این شرح به زبان فارسی است. به گزارش مؤلف عثمانلی مؤلفی، جلد چهارم شرح در سال ۱۰۲۶ق به پایان رسیده است (بروسه‌لی: ۴۸/۱). نسخه‌ها: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، قسمت پرتوپاشا، شماره ۳۰۸؛ و حالت افندی، شماره ۱۷۹، که تک‌نسخه‌ای از جلد سوم است و با مقدمه‌ای به فارسی آغاز می‌شود: «حمد و سپاس حکمی را که... اما بعد این کمینه مستمند و دیرینه چون شرح جلد دوم کتاب مثنوی را بیان جلد ثانی سفر مولوی را بقلم شکسته زبان تحریر کرد»؛ کتابخانه موزه توپقاپو سرای، کوشک‌روان، شماره ۴۴۰ (تک‌نسخه از جلد چهارم) (← Güleç 3: 163-164; Temizel: 97-98).

• شرح الیاس‌زاده، شرحی به ترکی از عمر الیاس‌زاده سیواسی (وفات: ۱۰۳۵ق). او در شرح خود از سروده‌های عبدالمجید سیواسی و شمس‌الدین سیواسی بهره برده است، نسخه: کتابخانه دانشگاه استانبول، شماره ۱۹۶ (Demirel 1: 484).

• شرحی ناقص از عزیز محمود بن فضل‌الله بن محمود هدایی (وفات: ۱۰۳۸ق)، عالم، شاعر و صوفی عثمانی (← گولپینارلی ۲: ۱۹۰).

• شرح‌های اسماعیل رسوخی انقروی (وفات: ۱۰۴۱ق)، جز شرح کامل مثنوی و دو شرح

۱. هم‌زمان شرح دیگری به ترکی بر دو بیت مثنوی گزارش شده است از نوعی یحیی‌افندی (وفات: ۱۰۰۷ق)، شاعر و مترجم عثمانی (ثریا: ۴/ ۶۳۴؛ بروسه‌لی: ۲/ ۴۳۷). نشانی از نسخه این شرح یافت نشد.

فاتح‌الایبات و جامع‌الآیات از انقروی که پیش‌تر معرفی شد، چند شرح کوچک دیگر از او باقی مانده که شامل شرح بخش‌های مختلف مثنوی است:

- حلّ مشکلات مثنوی، شرح بعضی از ابیات و حکایت‌های مثنوی به نثر ترکی. چنان‌که در مقدمه شرح آمده، این بخش نیز پس از شرح هجده بیت آغازین مثنوی نوشته شده است. نسخه: استانبول: کتابخانه دولتی بایزید قسمت ولی‌الدین افندی، شماره ۱۶۷۲ (برای توصیف این نسخه ← Temizel: 184).

- تحفة البرره، شرح منتخبی از ابیات مثنوی. نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، قسمت حسنو پاشا، شماره ۷۳۶؛ نافذ پاشا، شماره ۳۶۶؛ و شهید علی پاشا، شماره ۱۱۳۶ (برای توصیف این نسخه ← Temizel: 162).

- جناح الارواح، شرح و ترجمه ابیاتی منتخب از مثنوی و گلشن راز. نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، قسمت حاجی محمود افندی، شماره ۲۵۵۸؛ و لالا اسماعیل، شماره ۲۱۳/۲ و ۲۱۳/۳ و رئیس‌الکتاب، شماره ۱۱۸۲/۴ (Temizel: 185).

• الاختیارات حضرت مثنوی شریف، شرح منتخبی از شش دفتر مثنوی به زبان ترکی از احمدده صوحی (وفات: ۱۰۵۷ق)، شاعر و صوفی پیرو طریقه بکتاشیه و شیخ مولوی‌خانه ینی‌قاپو. در این شرح، بنا به خواست مریدان، برخی آیات و احادیث و ابیات دشوار فارسی و عربی مثنوی در ۱۰۲۶ق شرح شده است (بغدادی: ۱۶۰/۱؛ نیز ← گولینارلی: ۲: ۱۹۲). این شرح نظیره‌ای است بر شرح جزیره مثنوی علمی‌ده بغدادی که در چهار مجلد در شام نوشته شد (ثریا: ۲۱۵/۱؛ بروسلی: ۲۸۲-۲۸۳). شارح، که در بین مولویه از احترام بسیاری برخوردار بوده، از معترضان سرسخت انقروی در شرح دفتر هفتم مثنوی بود. نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، شماره ۲۰۸۴ (جلد ۱ و ۲)، شماره ۲۰۸۶ (جلد ۳ تا ۶)، شماره ۲۹۸۵؛ آنکارا: کتابخانه عمومی، شماره ۴۴۰؛ استانبول: کتابخانه سلیمانیه، بخش اسعد افندی، شماره ۱۳۱۰؛ بخش حسن حسنو پاشا، شماره ۶۰۶؛ بخش پرتو پاشا، شماره ۲۲۸؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول، شماره TY. 1495 (Temizel: 159-162).

• لطائف المعنوی فی شرح المثنوی، شرحی به ترکی بر ابیات دشوار و عبارتهای عربی مثنوی از عبداللطیف افندی قاضی‌زاده (وفات: ۱۱۰۰ق)، شارح و صوفی عثمانی و منتسب به طریقت مولویه (ثریا: ۳۶۰/۳؛ بروسلی: ۳۱۲/۲؛ بغدادی: ۶۱۸/۱).

• جواهر بواهر مثنوی، ترجمه و شرحی مفصل بر دفتر اول مثنوی، به ترکی، از صاری

عبدالله افندی (وفات: ۱۰۷۱ق)، شاعر و صوفی پیرو طریقت بیرامیه. او در ۱۰۴۷ق رئیس‌الکتاب عثمانی شد و پس از سال ۱۰۶۵ق از مناصب دولتی کناره‌گیری کرد و در عزلت به سر برد. بنا به گزارش شمس‌الدین سامی (۲۹۱۶/۴)، صاری عبدالله از مهاجران و شاهزادگان مغرب‌زمین بود و پدر او در زمان سلطان احمد اول (حکومت: ۱۰۱۲-۱۰۲۶ق) به دربار عثمانی وارد شد. این شرح بر اساس جزیره مثنوی یوسف‌دده، در پنج مجلد، به نام سلطان مراد چهارم (حکومت: ۱۰۳۲-۱۰۴۹ق) نوشته شده و با توجه به عبارت «کتاب مثنوی لمولانا» در برگ پایانی شرح، در ۱۰۴۱ق به اتمام رسیده است (بغدادی: ۴۷۷/۱؛ بروسه‌لی: ۱/۱۰۰-۱۰۱).

این شرح با مقدمه‌ای در توحید باری تعالی، نعت پیامبر^ص و سپس بیان سبب تألیف و وجه تسمیه کتاب آغاز می‌شود؛ در ادامه مطالبی درباره برخی آموزه‌های عرفانی ابن‌عربی و سپس مناقب مولانا و تاریخ ولادت او و دیدار او با شمس تا خلافت حسام‌الدین چلبی و سلطان‌ولد آمده است. شیوه صاری عبدالله در شرح آن است که مثنوی را، از همان آغاز دفتر اول، مصرع به مصرع و بیت به بیت شرح کرده و برای بسط و شرح کلام مولانا از اشعار فارسی عرفانی (بدون ترجمه ترکی) و از اشارات و تلمیحات قرآنی و احادیث بهره برده است. قوت‌القلوب، منازل‌السرائین، نفحات‌الانس، فصوص‌الحکم و فتوحات مکیه از جمله آثار مهم صوفیه و نیز مشکات‌الانوار، احیاء علوم‌الدین غزالی از جمله کتب تفسیر و حدیثی است که شارح از آنها استفاده کرده است. از این رو، این شرح را می‌توان اثری دائرة‌المعارف‌گونه در موضوعات عرفانی دانست (برای این شرح ← Demirel 1: 489; Temizel: 100-101). جواهر بواهر مثنوی نخست در استانبول ۱۲۸۷ق در پنج مجلد در مطبعه تصویر افکار و سپس در ۱۲۸۸ق در مطبعه عامره انتشار یافت (برای نسخه‌های این شرح ← Temizel: 101). این شرح بعدها، یک بار به کوشش صلاح‌الدین دورگون^۱ در دانشگاه سلجوق قونیه در ۱۹۹۳م و بار دیگر از سوی اولکر آی‌تکین^۲ در سال ۲۰۰۲م در دانشگاه مرمره به خط لاتینی برگردانده شد.

• **الشرح الكتاب المثنوی المعنوی المختصر**، شرحی مختصر بر دفتر اول و دوم مثنوی از درویش محمد شفائی (وفات: ۱۰۸۳ق) شیخ مولوی‌خانه مصر. این اثر شرح دفتر اول و دوم مثنوی است که بر اساس شرح سروری (حکایات) و اسماعیل انقروی (آیات و احادیث) فراهم آمده و برای استفاده دانش‌آموزان درس مثنوی نوشته شده است. این شرح در ۱۰۷۳ق آغاز

1. Selahaddin Durgun, *Sari Abdullah ve Şerh-i Mesnevi (Cevahir-i Bevahir Mesnevi)*, Konya 1993.

2. Ülker Aytekin, *Sari Abdullah ve Mesnevi-I Şerif Şerhi* (doktora tezi), İstanbul 2002.

و در ۱۰۸۰ق به پایان رسیده است (Özdemir: 958-960). نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، دارالمثنوی، شماره ۲۰۹ (Temizel: 167-168). جلد یکم این شرح به صورت مستقل از سوی محمد اژدمیر در ۲۰۱۶م و جلد دوم آن از سوی درویش مصطفی حمیدی با مقدمه‌ای به فارسی منتشر شده است. در این مقدمه، تاریخ شرح جلد دوم شفائی ۲۳ ربیع‌الاول ۱۰۸۰ تا ۱۸ شعبان ۱۰۸۳ ذکر شده است.

• شرح دفتر یکم مثنوی، شرح منثور دفتر اول مثنوی از محمدعلی المولوی در قرن ۱۱ق. نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه (Ibid: 103-104).

• یتیم الشروح، شرحی به فارسی بر دفتر سوم مثنوی از حسن‌دهه طالبی (وفات: ۱۱۳۰ق) شیخ مولوی‌خانه مصر و سلانیک (بغدادی: ۲۹۷/۱). این شرح در ۱۱۰۳ق آغاز و در ۱۱۰۶ق به پایان رسید. در این شرح، علاوه بر شرح‌های سروری، شمعی و انقروی، از کتب ابن‌فارض، ابن‌زهیر و عبدالرحمان جامی و نیز از آیات و احادیث و شواهد شعری استفاده شده است، نسخه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، شماره ۲۰۸۰؛ و کتابخانه عمومی نافذ اوزلوق، شماره ۷۱۲۰ (Ibid: 104-105).

• روح المثنوی، شرح دفتر یکم مثنوی به ترکی از اسماعیل حقی بوسوی (وفات: ۱۱۳۷ق)، شاعر و از مشایخ فرقه جلوتیه^۱. این شرح، که تا پایان «حکایت پادشاه جهود و وزیر او» را دربرمی‌گیرد، در ۱۱۱۶ق نوشته شده است. شارح، در مقدمه کتاب، شرح این ابیات را برای فهم مثنوی کافی دانسته است. شرح شامل ۷۴۸ بیت در دو مجلد است: ۳۲۸ بیت در جلد اول و ۴۲۰ بیت در جلد دوم. شارح دیباچه عربی را شرح نکرده و شرح از نی‌نامه آغاز شده است. زبان حقی بوسوی در این شرح ساده و روان است و هر جا که نیاز بوده از آیات و احادیث و آثار برجسته ادبی به زبان عربی و فارسی و فرهنگ‌های عربی و ترکی و نیز شروح پیش از خود نظیر شرح سروری بهره برده است. جلد نخست روح المثنوی با دیباچه‌ای به زبان عربی آغاز می‌شود و سبب تألیف این شرح اصرار دوستان عنوان شده است. روش حقی بوسوی در این شرح بدین‌گونه است که نخست متن فارسی و سپس لغات دشواری که نیاز به توضیح دارند ذکر می‌شود، در ادامه ترجمه ترکی بیت و سپس شرح بیت و در پایان، در بخش «تنبیه»، دعا و درخواست و تمنای شارح آمده است (Hakki Bursevi: 53-59). شارح، در این شرح، از کتاب‌های حدیث، تفسیر، کلام، فقه، فلسفه، نجوم و صوفیه بهره برده است (Demirel: 492; Avşar: 60-61).

۱. برای آگاهی از زندگی اسماعیل حقی بوسوی ←

روح‌المثنوی در ۱۲۸۵ و ۱۲۸۷ق در مطبوعه عامره در دو جلد منتشر شد. جلد یکم این شرح نخست از سوی صالحا باریامان در بورسه در ۱۹۹۹م به خط لاتینی برگردانده شد^۱ و سپس به همت اسماعیل گولچ به نام «شرح مثنوی — روح‌المثنوی — اسماعیل حقی بورسوی» به خط لاتینی در سال ۲۰۰۴م در استانبول به چاپ رسید^۲ (برای نسخه‌های این شرح ← Temizel: 171-172).

• شرحی به ترکی بر چهار بیت مثنوی از امین محمد توقادی (وفات: ۱۱۵۸ق)، شاعر و از مشایخ طریقت نقشبندیه متخلص به «امین» (بغدادی: ۳۲۶/۲؛ ثریا: ۴۰۵-۴۰۶؛ بروسه‌لی: ۳۶/۱، ۱۰۴-۱۰۵) و نیز شرح بیت «آن خیالاتی که دام اولیاست/ عکس مهرویان بستان خداست» (مولوی: ۶/۱، بیت ۷۲). نسخه: استانبول: کتابخانه ملت، علی امیری، شماره ۸۳۲ و ۱۱۰۳؛ چوروم: کتابخانه حسن پاشا، شماره ۷۷۲ (Şimşek: 659-660).

• شرح و ترجمه عبدالله صلاحی عشاقی بالیکسیری (وفات: ۱۱۹۷ق)، شارح و مترجم و پیرو طریقت عشاقی (شاخه‌ای از طریقت خلوتیه) (بروسه‌لی: ۱۰۴-۱۰۶). صلاحی همچنین گلشن توحید ابراهیم شاهده‌ی دده را، که شرح منظوم مثنوی به فارسی است، به ترکی ترجمه کرد (گولپینارلی ۲: ۱۹۰؛ مفتاح و ولی: ۲۲۰).

• شرح ابیاتی از مثنوی از سلیمان سعدالدین افندی مستقیم‌زاده (وفات: ۱۲۰۲ق)، ادیب، شاعر و از مشایخ نقشبندیه (ثریا: ۷۰۶/۴؛ بروسه‌لی: ۱۶۸-۱۶۹؛ بغدادی: ۴۰۵-۴۰۶).

• شرحی مفصل بر دفتر اول مثنوی از سید محمدعلی مولوی (وفات: ۱۲۰۹ق). شارح در این شرح از عقاید امام فخر رازی، ابن عربی، صدرالدین قونوی بهره برده است. نسخه: کتابخانه سلیمانیه، بخش نسخه‌های خطی، شماره ۲۷۸۰ (Temizel: 103).

• ترجمه و شرح حکایت مسجد عاشق‌کش از مکی محمد افندی (وفات: ۱۲۱۲). نسخه: کتابخانه سلیمانیه، نافذ پاشا، شماره ۴۱۶ (Özcan: 577-578).

• سه شرح دیگر در قرن سیزدهم هجری نوشته شده که تنها در سه منبع سجل عثمانی، عثمانلی مؤلفری و هدیه العارفین از آنان یاد شده و منابع بعدی از آنها گزارش کرده‌اند؛ اما نسخه‌ای از این شرح‌ها به دست نیامده: شرح بر بخشی از مثنوی از محمد کمالی چلبی

1. Saliha Baryaman, *Ruhul-Mesnevi* (I. Cilt) (İnceleme-Metin), Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 1999.

2. *Mesnevi Şerhi: Rühü'l-Mesnevî*, İsmail Güleç (haz.), İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

مشهور به بالاطلی‌زاده (زنده در ۱۲۵۸ق)، تاریخ‌نگار عثمانی (بروسه‌لی: ۱۲۲/۳؛ بغدادی: ۲/۲۴۵)؛ انس معنوی، شرح پاره‌ای از ابیات به ترکی از محمد توفیق (وفات: ۱۲۷۴ق)، از پیروان طریقت مولویه (بغدادی: ۳۷۶/۲؛ بروسه‌لی: ۱/۲۶۴)؛ و شرح حسام افندی، معروف به خواجه مثنوی‌خوان (وفات: ۱۲۸۰ق) (ثریا: ۱۱۶/۲؛ بروسه‌لی: ۱/۶۷).

• **منتخبات مثنوی، ترجمه و شرح ۲۷۰ بیت منتخب از دفتر نخست مثنوی به نثر ترکی از محمد شکرو بن سید احمد عطا در قرن سیزدهم هجری.** این شرح در سال ۱۳۲۸ق / ۱۹۱۰م در استانبول (چاپخانه شمس)، در ۱۴۷ صفحه، چاپ شده است. نسخه: استانبول: کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول، شماره ۴۵۴ و ۱۳۵۳ (Temizel: 179).

• **روایح المثنویات، عنوان ترجمه و شرحی است منتخب از دفتر اول به همراه هجده بیت آغازین مثنوی به نثر از محمد امین در قرن سیزدهم هجری.** چنان‌که در مقدمه آمده، این شرح به سلطان عبدالمجید (حکومت: ۱۲۵۵-۱۲۷۷ق) تقدیم شده است. تنها نسخه این شرح در کتابخانه سلیمانیه استانبول، نافذ پاشا، شماره ۵۲۲ نگهداری می‌شود (Ibid: 175-176).

• **شرحی از مصطفی افندی میخالیجیق‌لی (وفات: ۱۳۰۰ق) بر چهار بیت از مثنوی (بروسه‌لی: ۲/۳۹-۴۰).**

• **ترجمه و شرح مثنوی شریف، شرح دفتر یکم مثنوی در شش مجلد، به ترکی، با دیباجه‌ای به زبان فارسی از عابدین پاشا (وفات: ۱۳۲۴ق)، ادیب و مترجم اهل پروز و حکمران آنقره (بروسه‌لی: ۲/۳۴۱).** در این شرح، بیت اول مثنوی در ۲۶ صفحه و بیت‌های دیگر در نیم صفحه شرح شده است (برای نسخه‌های این شرح ← Temizel: 127-128). جلد اول این شرح در ۱۳۰۲ق آغاز و در ۱۳۰۳ق و سایر جلدها در سال ۱۳۰۶ق به پایان رسید، بیشتر مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است و در مواردی به آثار اندیشمندان غربی مانند سقراط، افلاطون و شکسپیر نیز مراجعه شده است. شرحی بسیار ساده و گاه مفصل که فهم مثنوی را برای عموم آسان کرده است. شارح بیشتر بر آن بوده تا میان کلام و تصوف آشتی ایجاد کند؛ به همین سبب، شارح شرحی عرفانی مبتنی بر عقل را برگزیده است (Pala: 310). این شرح با دو بیت منسوب به جامی در ستایش مولوی آغاز شده است: «آن فریدون جهان معنوی/ بس بود برهان ذاتش مثنوی/ من چه گویم وصف آن عالی‌جناب/ نیست پیغمبر ولی دارد کتاب». شرح و ترجمه عابدین پاشا

بارها به چاپ رسیده است، از جمله، سیواس ۱۲۸۶ق (مطبعة ولایت)؛ استانبول ۱۳۰۲ق (مطبعة عثمانیه) و ۱۳۰۵-۱۳۰۶ق و ۱۳۲۴-۱۳۲۵ق (مطبعة جهان)؛ آنکارا ۱۳۰۲-۱۳۰۳ق (مطبعة ولایت) (Temizel: 112-113؛ مفتاح و ولی: ۴۵۶؛ سلماسی زاده: ۱۲۵-۱۲۸). شرح عابدین پاشا در ۱۹۹۲م از سوی نوری شیمشکلر در قونیه^۱ و در ۲۰۰۱م به کوشش عیسی چلیک در آنکارا به خط لاتینی برگردانده شد^۲. از عابدین پاشا همچنین ترجمه و شرح منثور «قصه مرد اعرابی» از حکایت‌های دفتر چهارم مثنوی در دست است که در ۱۳۰۵ق در مطبعة محمد بیگ همراه با متن فارسی منتشر شده است^۳.

افزون بر اینها، شماری نسخه خطی از شرح‌های مثنوی در دست است که نام شارح، تاریخ تألیف و یا تاریخ کتابت آن مشخص نیست. در پایان، تعدادی از این نسخه‌ها معرفی می‌شود:

- منتخبات شرح مثنوی، عنوان شرحی است بر بخشی از مثنوی. نسخه‌ای از این شرح در

استانبول، شهرداری، کتابخانه آتاتورک به شماره ۱۷۸۷ محفوظ است (Ibid: 139)؛

- قلب المثنوی، شرحی ناقص به زبان ترکی از شارحی ناشناس. قدیم‌ترین نسخه این شرح در کتابخانه عاطف افندی به تاریخ کتابت ۱۰۹۲ق نگهداری می‌شود (سبحانی ۲: ۲۸۵)؛

- شرح یک بیت مثنوی. نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، شماره ۴۳۴۴ (Ibid: 146)؛

- شرحی منظوم به ترکی از شارحی ناشناس. نسخه: بدون تاریخ در ۸۱ برگ در کتابخانه موسسه زبان ترکی^۴، شماره Yz. A72 (Cumbur & Kaya: 393)؛

- شرح دفتر اول به ترکی. نسخه: کتابخانه مرکزی دانشگاه استانبول، شماره ۲۲۷۰ (Ibid: 152)؛

- شرح منثور منتخباتی از دفتر یکم مثنوی. نسخه: استانبول: کتابخانه سلیمانیه، محمد مراد و محمد عارف، شماره ۲۲۰ (Ibid: 154-155)؛

- شرحی از مثنوی. نسخه: مغنیسا: کتابخانه خلق، شماره ۵۰۷۲ و ۵۱۴۷ و ۵۱۹۷؛

1. Nuri Şimşekler, *Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-yi Şerif*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.

2. İsa Çelik, *Âbidin Paşanın Mesnevî Şerhi ve Tasavvuf Düşünceleri*, Atatürk Üniversitesi'nde, Ankara 2001.

3. → *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-yi Şerif-i A'râbi Hikâyesi*, Âbidin Paşa, (Çev.), İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaphâğı.

4. Türk Dil Kürümü

- شرح منثور هجده بیت اول دفتر یکم مثنوی به زبان ترکی. نام شارح و تاریخ تألیف این شرح مشخص نیست. نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، شماره ۲۱۷۶ و ۴۰۰۳ (Ibid: 150-151).

مثنوی پژوهی در قرن بیستم میلادی

جز دو شرح کامل طاهر المولوی و گولپینارلی در قرن بیستم میلادی، که پیش‌تر نام برده شد، شرح‌ها و ترجمه‌های دیگری از مثنوی به قلم محققان ترک در این قرن فراهم آمده است، که در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- شرح اسعد محمد دده به ترکی بر ابیات منتخب از دفتر نخست مثنوی از اسعد محمد دده (وفات: ۱۳۲۹ق)، شاعر، مثنوی‌خوان و از مشایخ طریقت مولویه در مولوی‌خانه اسکی‌شهر. اسعد محمد دده، در شرح این اثر، از شروح پیش از خود به‌ویژه شرح‌های هندی بهره برده است (بروسه‌لی: ۸۷/۲). نسخه: قونیه: کتابخانه موزه مولانا، قسمت اختصاص، شماره ۵۷۹۲ و ۵۷۹۳ (Temizel: 177-179).

- گلزار حقیقت، شرح حکایت‌های منتخب مثنوی به ترکی از فضل‌الله رحیمی (وفات: ۱۹۲۴م)، که مشتمل است بر ۱۲۷ حکایت در سه مجلد. این شرح در استانبول در ۱۳۲۶ و ۱۳۲۹ق / ۱۹۱۱-۱۹۱۰م در چاپخانه مکتب طبیه عسگریه به چاپ رسیده است (Ibid: 141)؛ شرح مثنوی شریف از کنعان رفاعی^۱ (وفات: ۱۹۵۰م)؛

- مولانا و روح مثنوی از ابراهیم عجزی کندی^۲ (وفات: ۱۹۶۵م)، شاعر و نویسنده ترک، که در قونیه سال ۱۹۵۳م به چاپ رسید؛

- لب مثنوی یا چکیده مثنوی از محمد مخلص کونر (وفات: ۱۹۵۷م). کونر بر آن بود که جوانان عصر او از شروح متعددی که بر مثنوی نوشته شده چندان درکی ندارند، از این رو او کل مثنوی را به گفته خود بر مبنای علم و فهم روزگار معاصر شرح کرده است. در این اثر، تک‌تک ابیات شرح نشده، بلکه حکایت‌ها به صورت جداگانه آمده و معنی هر یک به ایجاز بیان شده است. این شرح در ۱۹۶۱م در قونیه به چاپ رسیده است^۳؛

1. Kenan Rifâi, *Şerhli Mesnevî-yi Şerîf*, Kubbealtı Neşriyatı Yayıncılık, İstanbul 2005.

2. İbrahim Aczi Kendi, *Mevlâna ve Ruhul Mesnevî*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1953.

3. Muhlis Koner, *Mesnevî'nin Özü*, Mehmet Özgen Küçükkone (haz.), Konya 1961.

- مجلس عشق عنوان ترجمه منظوم و شرح منثور صد بیت از مثنوی، تألیف ضیاء افشار در ۲۰۱۱م^۱، که در آن از آثار سهروردی، فخرالدین رازی، ابن کثیر، یونس امره، اشرفاوغلو رومی، فضولی، باقی و رباعیات مولانا استفاده شده است؛

- شرح مثنوی معنوی عنوان شرح ۱۰۰۱ بیت بر اساس شرح طاهر المولوی از حسین تُپ^۲ که حاصل درس‌های مثنوی اوست.

افزون بر اینها، باید از کتاب نقد مثنوی نوشته محمدشاهین (استانبول ۱۹۴۶م)؛ شرح مثنوی شمس‌الدین بشیر (استانبول ۱۹۶۲م)؛ خاطرات مثنوی کاظم بیوگ آق‌سوی (استانبول ۱۹۶۸م)؛ و مثنوی مولانا از اورحان درویش کونتمان (آنکارا ۲۰۰۶م) نام برد. همچنین سلجوق ارایدن در بخشی از کتاب تصوف و طریقت‌ها (استانبول ۱۹۹۴م)^۳؛ احمد حکیم در کتاب راه قدیم (۲۰۱۴م)؛ عبدالرزاق تک در کتاب حضرت مولانا جلال‌الدین رومی و مثنوی شریف و شرح هجده بیت (۲۰۱۴م)^۴ از جمله کسانی هستند که هجده بیت آغازین مثنوی را شرح کرده‌اند (نیز برای آگاهی بیشتر ← Güleç 4: 230-231).

نتیجه

بی‌گمان، مهاجرت خاندان‌های فاضل و دانشمند ایرانی مانند بهاء‌الدین ولد (وفات: ۶۲۸ق) پدر مولانا به آناتولی، یکی از عوامل مهم در انتشار و گسترش زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در آسیای صغیر به شمار می‌آید. پس از استقرار سلجوقیان در آناتولی، اندیشه و آثار مولوی و آنچه که به ادبیات مولویه نام‌بردار است، به‌ویژه مثنوی، اثر سترگ او، در مقام برجسته‌ترین نمونه ادبیات مهاجرت، در رواج زبان و شعر فارسی در آسیای صغیر بسیار مؤثر بود و طریقت مولویه تکمیل‌کننده آن بود. تأثیر نظام فکری و آثار مولوی بر ادبیات کلاسیک ترک چنان است که شعر مولانا، به‌ویژه مثنوی، نه تنها الهام‌بخش شاعران صوفی و غیرصوفی، بلکه همواره پسند مردم کوچه و بازار نیز بوده است و این تأثیر از گذشته تا عصر حاضر به‌ویژه بر شعر معاصر ترکیه پا برجاست.

پس از مجالس شرح مثنوی سلطان‌ولد (وفات: ۷۱۲ق) در قرن هفتم هجری، با وجود آنکه همچنان مجالس مثنوی‌خوانی در مولوی‌خانه‌ها و خانقاه‌های آناتولی بر پا بود، مدتی طول

1. Ziya Avcı, *Aşk Meclisi*, Kültür Bakanlığı, Yozgat 2011.

2. Hüseyin Top, *Mesnevî-i Manevî Şerhi İlk 1001 Beyit*, Tablet Yayınları, Konya 2008.

3. Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 494-500.

4. Abdurrezzak Tek, *Hazret-i Mevlana Celaleddin-i Rumi ve Mesnevî-i Şerif İlk On Sekiz Beyit Şerhi*, 2014.

کشید تا در آن دیار شرحی معتبر و کامل بر مثنوی نوشته شود. اقبال عمومی به مثنوی در ترکیه به حدی بود که شرح‌نویسی بر مثنوی به سنتی رایج در میان عالمان، شاعران و صوفیان در دوره عثمانی و محققان و مثنوی‌پژوهان در عصر کنونی بدل شد، در نتیجه شرح‌های بسیاری در قالب نظم و نثر بر آن نوشته شد که تعدادی از آنها به چاپ رسیده، اما شمار بسیاری به صورت نسخه خطی باقی مانده است که در این جستار به آنها اشاره شد. در بررسی این شروح نتایج زیر به دست آمد:

۱. برخی شرح‌های مثنوی در آسیای صغیر به زبان فارسی نوشته شده‌اند. شارحان آن یا بومی آناتولی بودند و یا از مهاجران به آن دیار. جز شرح فارسی سروری در قرن دهم هجری که نخستین شرح کامل مثنوی در آناتولی نیز به شمار می‌آید، شش شرح شاهرودی بسطامی، امیر احمد بخاری، شاه‌دی‌دده، ظریفی چلبی، ضعیفی رومی، درویش یسوی (در قرن دهم هجری)، و شرح حسن دده طالبی (در قرن دوازدهم هجری) از شرح‌هایی هستند که به زبان فارسی به رشته تحریر درآمده‌اند. همچنین مقدمه سه شرح ترکی عابدین‌پاشا، پیر محمد بالیکسیری و درویش شفاهی در قرن یازدهم هجری نیز به زبان فارسی نوشته شده است.

۲. قدیم‌ترین شرح مثنوی به ترکی دو شرح متعلق به قرن نهم هجری است: یکی شرح منظوم چهار حکایت از مثنوی نوشته معین‌الدین مصطفی با عنوان مثنوی مرادیه که در ۸۳۹ق به نظم درآمد؛ و دیگری شرح عرفانی هفده حکایت مثنوی از ابراهیم مولوی در قرن نهم هجری. نخستین شرح کامل مثنوی به زبان ترکی نیز از سوی شمع‌الله شمعی در ۹۹۵ تا ۱۰۰۹ق صورت گرفت؛ اما از میان شروح کهن مثنوی (به خط ترکی عثمانی)، شرح اسماعیل انقروی در قرن یازدهم هجری را باید جامع‌ترین شرح ترکی بر مثنوی در آسیای صغیر دانست. آخرین شرح کامل مثنوی به همت گولپینارلی در قرن بیستم میلادی فراهم آمد که از مهم‌ترین شروح مثنوی در ترکیه به شمار می‌آید.

۳. نخستین و مشهورترین منتخب مثنوی به همت یوسف‌دده سینه‌چاک، در قرن دهم هجری با نام جزیره مثنوی صورت گرفت. این گزیده در توجه شارحان ترک در نیمه قرن دهم و یازدهم هجری بسیار موثر بود، به طوری که پس از یوسف‌دده نه تنها شرح‌ها و تلخیص‌های متعددی بر منتخب او نوشته می‌شود، بلکه چندین شرح کامل و ناقص نیز بر مثنوی فراهم می‌آید.

۴. شارحان متقدم مثنوی در آناتولی همواره از مشایخ یا پیروان طریقت‌های صوفیه به‌ویژه

طریقت مولویه بوده‌اند؛ طریقه‌ای که بر پایه آموزه‌های مولوی در قونیه شکل گرفته بود. این شارحان از سروری و سینه‌چاک تا احمد عونی قنق و طاهر اولغون در گسترش طریقت مولویه و نیز شناسایی مثنوی مولانا بسیار نقش داشتند.

۵. بیشتر شارحان ترک مثنوی را بر پایه دریافت یا به عبارت صحیح‌تر مذهب، مشرب و اعتقاد خود شرح کرده‌اند و حتی از دیگر آثار مولانا، که از مهم‌ترین مآخذ شرح مثنوی به شمار می‌آید، غافل بوده‌اند. شرح مثنوی در آسیای صغیر به تبعیت از سنت رایج در شرح مثنوی در ایران صورت گرفت، که با خوارزمی در حوزه فرهنگی خراسان در قرن نهم هجری آغاز شده بود. شارحان ترک، همچنین در بیشتر موارد، مثنوی را بر پایه مبانی نظری ابن عربی شرح کرده‌اند بدون آنکه به آموزه‌های عرفانی مولوی توجه کنند؛ و از آنجا که آرای مولانا همیشه قابل تطبیق با نظریه‌های ابن عربی نیست، گاهی معانی ابیات پیچیده و دشوارفهم شده‌اند.

۶. از آنجا که مثنوی به زبان فارسی سروده شده، فهم آن برای خوانندگان و علاقه‌مندان ترک‌زبان همواره دشوار بوده است. از این رو، شارحان ترک در شرح مثنوی بیشتر به معنی لغات فارسی به ترکی توجه کرده‌اند.

۷. پس از تأسیس جمهوریت در ترکیه در ۱۹۲۳ م، مولوی‌پژوهی و مثنوی‌پژوهی با جدیت بسیار ادامه یافت. محققان نامداری چون معلم رفعت، احمد آتش، علی نهاد تارلان، نجاتی لوگال، محمت اوندر، عبدالباقی گولپینارلی، ملیحه انبارجی اوغلی و ولد ایزبوداق از جمله کسانی بودند که به مطالعه ادبیات فارسی و مولوی‌پژوهی پرداختند. با تغییر خط از الفبای عربی به لاتینی در ۱۹۲۸ م، شرح‌های دوره عثمانی که به الفبای عربی (ترکی عثمانی) نوشته شده بود از سوی محققان و دانشگاهیان در قالب پایان‌نامه به خط لاتینی (ترکی استانبولی) برگردانده شد که حاکی از توجه مؤسسات آموزشی و دانشگاهی به مثنوی و شرح‌های آن است.

۸. با بررسی شرح‌های مثنوی در ترکیه، از مجموع شرح‌های ترکی، که حدود ۸۰ شرح در این مقاله معرفی شده، ۱۰ شرح در قالب نظم و بقیه به نثر است، و از این تعداد ۸ شرح به زبان فارسی و بقیه به زبان ترکی نوشته شده‌اند. همچنین از میان شرح‌های مثنوی، هفت شرح آن شامل شش دفتر مثنوی است و بقیه شامل شرح منتخب، حکایت‌های مثنوی و یا شرح هجده بیت آغازین مثنوی است.

۹. در پایان، شایسته است از نخستین و آخرین ترجمه مثنوی در ترکیه نیز یاد شود. نخستین ترجمه مثنوی، ترجمه دفتر اول مثنوی با نام مثنوی مرادیه در ۸۳۹ق در قالب نظم سروده معین‌الدین بن مصطفی و همراه با شرح بود. نخستین ترجمه کامل مثنوی نیز از شمع‌الله شمعی بود که همراه با شرح آن در ۹۹۵ تا ۱۰۰۹ق به رشته تحریر درآمد. آخرین ترجمه در ترکیه نیز به قلم حجابی کرلانچیج^۱، استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آنکارا صورت گرفت، که کل مثنوی را به صورت نظم به ترکی ترجمه کرد. این ترجمه در سال ۲۰۱۶م در آنکارا منتشر شد. پیش‌تر همو، با همکاری دریا ارس^۲، رئیس بنیاد عالی زبان، فرهنگ و تاریخ آتاتورک^۳، مثنوی را به نثر ترکی ترجمه کرده و در سال ۲۰۰۷م به چاپ رسانده بود.

منابع

- اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، تاریخ عثمانی، ۲ جلد، ترجمه وهاب ولی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۷۰.
- بروسه‌لی، محمدطاهر، عثمانلی مؤلفلری، ۳ جلد، مطبعه عامره، استانبول ۱۳۳۳-۱۳۴۲ق.
- بغدادی، اسماعیل‌پاشا، هدیه العارفین، ۲ جلد، دارالفکر، بیروت ۱۴۱۰ق/ ۱۹۹۰م.
- ثریا، محمد، سجل عثمانی یا خودتذکره مشاهیر عثمانیه، ۴ جلد، مطبعه عامره، استانبول ۱۳۰۸-۱۳۱۵ق.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ۶ جلد، مطبعه دارالفکر، بیروت ۱۴۰۲ق/ ۱۹۸۲م.
- دفتریان، مسعود و سید علی اصغر میرباقری فرد و مرتضی رشیدی آشجودی، «بررسی، تحلیل و معرفی شرح مثنوی سروری»، فصلنامه مطالعات زبان و ادبیات غنایی، س ۶، ش ۲۱، ۱۳۹۵، ص ۲۶۸-۲۷۱.
- سامی، شمس‌الدین، قاموس الاعلام، ۶ جلد، مطبعه مهران، استانبول ۱۳۰۶-۱۳۱۶ق.
- سلطان ولد، معارف، به کوشش نجیب مایل هروی، مولی، تهران ۱۳۷۷.
- سلماسی‌زاده، «ترجمه و شرح مثنوی شریف»، نشریه دانشکده ادبیات تبریز، س ۲۰، ش ۸۶، ۱۳۴۷، ص ۲۱۸-۲۱۵.

1. Hicabi Kırılancık

2. Derya Örs

3. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu

سبحانی (۱)، توفیق، «بررسی آخرین شرح مثنوی در ترکیه»، نامه فرهنگستان، س ۱، ش ۲، ۱۳۷۴، ص ۱۳۲-۱۴۲.

_____ (۲)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه، مرکز نشر دانشگاهی، تهران ۱۳۷۳.

شاهدی‌دده، ابراهیم، گلشن توحید، به کوشش محمدحسین خسروان و رضا اشرف‌زاده، جهان اندیشه کودکان، مشهد ۱۳۷۱.

صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، ۵ جلد، فردوسی، تهران ۱۳۶۴.

ظریفی چلبی، حسن، کاشف‌الاسرار و مطلع‌الانوار، به کوشش علیرضا قوجه‌زاده، تهران ۱۳۸۸.
 فروزانفر (۱)، بدیع‌الزمان، زندگی مولانا جلال‌الدین محمد بلخی مشهور به مولوی، انتشارات زوآر، تهران ۱۳۸۴.

_____ (۲)، شرح مثنوی شریف، انتشارات زوآر، تهران ۱۳۴۶.

قوجه‌زاده، علیرضا ← ظریفی چلبی.

گوزل‌یوز، علی، «شرح‌های مثنوی در آناتولی»، سخن عشق، س ۸، ش ۱-۴، پیاپی ۳۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ص ۲۱-۲۸.

گولپینارلی (۱)، عبدالباقی، ملامت و ملامتیان، ترجمه توفیق هاشم‌پور سبحانی، روزنه، تهران ۱۳۷۸.
 _____ (۲)، مولویه بعد از مولانا، ترجمه توفیق هاشم‌پور سبحانی، کیهان، تهران ۱۳۶۶.

_____ (۳)، نثر و شرح مثنوی شریف، به کوشش توفیق سبحانی، هف سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۱.

مایل هروی، نجیب، «شروح مثنوی»، آریانه، س ۲۹، ش ۳، ۱۲۵۰، ص ۱۹-۲۴.

مفتاح، الهامه و وهاب ولی، نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، شورای گسترش زبان و ادب فارسی، تهران ۱۳۷۴.

مؤحد، محمدعلی، «مقدمه بر تصحیح جدید مثنوی»، مطالعات آسیای صغیر (ویژه‌نامه نامه فرهنگستان)، ش ۱، تهران ۱۳۹۵، ص ۱۱-۵۲.

مولوی، جلال‌الدین، مثنوی معنوی، تصحیح رینولد الن نیکلسون، انتشارات بریل، لیدن ۱۹۳۳ م.
 هیمر، آلفونس س. م.، «احمد رومی، شاعر گمنام سلسله مولویه»، ترجمه محمدجواد شمس، معارف، دوره ۱۳، ش ۳، اسفند ۱۳۷۵.

- Avşar, Zia, “*Ruhu’l-Mesnevi*’de *Mesnevi*’nin İlk 18 Beytinin Şerh Yöntemi”, *Turkish Studies/ Türkoloji Araştırmaları*, vol. 2/3, 2007, pp. 59-72.
- Ayan, Huseyn, “Cevri İbrahim Celebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 7, s. 460-461.
- Ceyhan, Semih, “*Mesnevi*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, C. 29, s. 320-334.
- ÇINARCI, Mehmet Nur, “XVI. Yüzyıl Şarihlerinden Şem’inin Şerh-i *Mesnevi*’nin İlk Cildinde *Ahlaki* Dergerlerin Anlatımına Yaklaşımı”, *The Journal of Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, Sayı: 12, 2015, s. 181-191.
- Cumbur, Mujgan ve Dursun Kaya, *Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Katalogu*, Ankara 1999.
- Demirel, Şener, “Mevlânâ’nın *Mesnevi*’sinin Türkçe Şerhleri Üzerine Bir Literatür Çalışması”: *TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Eski Türk Edebiyatı Özel Sayısı, C. 5, S. 10, , 2007.
- Güleç, İsmail (1), “Gelibolulu Muslihiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrû’l-Maârif isimli Eseri”, *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, XXI, 2001, s. 211–236.
- (2), “Mevlana’nın *Mesnevi*’sinin Tamamına Yapılan Türkçe Şerhler”, *İlmi Araştırmalar Dil ve Edebiyat İncelemeleri*, S. 22, 2006, s. 135-154.
- (3), “Süruri, Muslihuddin Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, C. 38 s. 170-172.
- (4), “Türk Edebiyatında Cezire-i *Mesnevi* Şerhleri”, *Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies*, XXIV, İstanbul 2004, s. 159–179.
- Koçoğlu, Turgut, *Nakşî Şeyhi Ebussuûd el-Kayserî Şerh-i Mesnevi*, Laçın Yayınları, Kayseri 2014.
- Konuk, Ahmed Avni, *Mesnevi-i Şerif Şerhi*, 13 Cilt., Kitabevi, İstanbul 2012.
- Mazıoğlu, Hasibe, “Dede Ömer Ruşeni ve *Çoban-namesi*”, *I. Milletrasası Mevlana Kongresi: Tebliğleri*, Konya 1987, s. 49-59.
- Özcan, Tahsin, “Mekki Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, C. 28, s. 577-578.
- Özdemir, Mehmet, “*Mesnevi* Şarihi Derviş Muhammed Şifâyi’nin Biografisi Hakkında Bilinmeyen Bazı Husular”, *II. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Eğitim ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Makedonya 2016, s. 957-968.
- Öztürk, Şeyda, *Şem’î’nin (15-16 YY.) Mesnevi Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevi Şerhi)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Pala, İskender, “Abidin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C.1, s. 310.
- Şafak, Yakup, “*Mesnevi* Tercüme ve Şerhlerinin Türk Kültüründeki Yeri”, *Uluslararası*

- Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, Motto Project Yayını, İstanbul 2010, C. 2.
- Şentürk, Atilla, *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- Şimşek, Halil İbrahim, “Serh-i Beyt-i Mesnevi”, *Tasavvuf*, Yıl: 6, Sayı: 14, 2005, s. 659-660.
- Tahrallı, Mustafa → Konuk, Ahmed Avni.
- Temizel, Ali, *Mevlana Çevresindekiler Mevlevilik ve Eserleriyle İlgili Eski Harfleri Türkçe Eserler*, Mevlana Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Konya 2009.
- Tunç, Semra, “Dede Ömer Ruşeni”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, 1997, s. 237-249.
- Uzun, Mustafa, “Dede Ömer Ruşeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C. 9, s. 81-83.

